

कानोसा : भारतातील मुस्लिम मनाचा

हमीद दलवाई

कानोसा :
भारतातील
मुस्लिम मनाचा

हमीद दलवाई

साधना प्रकाशन

कानोसा : भारतातील मुस्लिम मनाचा
हमीद दलवाई

पहिली आवृत्ती : २५ जून २०१७

मुखपृष्ठ आणि मांडणी :
गिरीश सहस्रबुद्धे

अक्षरजुळणी :
सुरेश माने

मुद्रितशोधन :
मिलिंद बोरकर

प्रकाशक :
साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०
दूरध्वनी : ०२०-२४४५९६३५
sadhana.prakashan@gmail.com

मुद्रक :
कॉम्प्प्रिंट कल्पना
पुणे ४११०३०

किंमत : रु. ५०/-
ISBN : 978-93-86273-17-8

अनुक्रम

पार्श्वभूमी

साधना साप्ताहिकाने २०१५ चा १५ ऑगस्ट विशेषांक 'पुनर्भेट : हमीद दलवाईंची' या विषयावर काढायचे ठरवले होते. तेव्हा मेहरुन्निसा दलवाई यांनी जी काही कात्रणे दिली, त्यात हमीद दलवाईंचे चार लेख असे होते, जे विशेष महत्त्वाचे आहेत; परंतु कोणत्याही पुस्तकात समाविष्ट केलेले नाहीत. एवढेच नाही तर १९५४ ते ७३ या काळात वेगवेगळ्या चार नियतकालिकांतून ते प्रसिद्ध झाले होते आणि नंतर कोणाच्याच पाहण्यात आले नसावेत, अन्य कोणत्या नियतकालिकांनीही ते पुनर्मुद्रित केले नसावेत. कदाचित, मेहरुन्निसाभाभींच्या हातात ती कात्रणे उशिरा आली असावीत. मुंबईकर मुसलमान, महाराष्ट्रीय मुसलमान, भारतीय मुसलमानांचे अंतरंग, हिंदू–मुस्लिम संबंध हेच ते चार लेख. या चारही लेखांमध्ये दलवाईंच्या सुस्पष्ट विचारांची साखळी दिसते, ते चारही लेख परस्परांना पूरक वाटतात. या लेखांमधील विचारांची साखळी पुढे घेऊन जाणारे आणखी एक–दोन (असंग्रहित) लेख सापडले तर त्या सर्वांचे मिळून एक छोटे पुस्तक, करता येईल असे तेव्हाच ठरवले होते.

आणि गेल्या महिन्यात मेहरुन्निसाभाभींनी आणखी काही कात्रणे राजेंद्र बहाळकर यांच्यामार्फत पाठविली, त्यात 'भारतीय मुस्लिम : एक कानोसा' हा असा लेख मिळाला, जो अद्याप कुठल्याही पुस्तकात समाविष्ट झालेला नाही, फारसा कोणाच्या पाहण्यात आलेला नाही. हा लेख १९७३ च्या मौज दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झालेला असला, तरी मुळात १९६७ च्या उत्तर भारत दौऱ्यातील डायरीचा काही भाग आहे. 'मौज'मध्ये ही डायरी इतक्या उशीरा का प्रसिद्ध झाली हे कळावयास मार्ग नाही, पण दौऱ्याच्या कच्च्या नोंदी आहेत आणि नंतर लेखात रूपांतरित केल्या असे घडले असणे शक्य आहे.

या डायरीवजा लेखाचे मध्यवर्ती सूत्र आधीच्या चार लेखांना जोडणारे आहे. म्हणून या पाच लेखांचे हे छोटे पुस्तक केले आहे. वस्तुत: हा पाचवा लेख 'इस्लामचे भारतीय चित्र' या १९८२ मध्ये आलेल्या पुस्तकात जायला हवा होता; परंतु त्या पुस्तकाच्या वेळी हा लेख कोणाच्याही लक्षात आला नसावा. पण हरकत नाही, या पुस्तकात तो अजिबात विसंगत वाटत नाही. उलट आनंदच आहे. कारण 'इस्लामचे भारतीय चित्र' आणि 'कानोसा : भारतातील मुस्लिम मनाचा' या दोन पुस्तकांतील अंत:प्रवाह इतके सारखे आहेत, की या पुस्तकांना जुळी भावंडं म्हणता येईल. दु:ख इतकेच आहे की, हे पुस्तक छापायला जाणार होते त्याच आठवड्यात मेहरुन्निसाभाभींचा मृत्यू झाला.

संपादक, साधना / १५ जून २०१७

महाराष्ट्रीय मुसलमान

महाराष्ट्रातील मुसलमानांची मातृभाषा मराठी असून संस्कृती महाराष्ट्रीय आहे, असे प्रतिपादन करणारा कॉ. अमर शेख यांचा लेख फेब्रुवारीच्या 'किर्लोस्कर'मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. आजच्या भाषिक आणि सांस्कृतिक जागृतीच्या काळात प्रसिद्ध झालेला हा लेख महत्त्वपूर्ण आहे, तथापि परिपूर्ण नाही. 'आम्ही येथेच जन्मलो, येथेच वाढलो, इथली भाषा ही आमची भाषा आणि हा देश हा आमचा देश' – हा युक्तिवाद (तो कितीही बरोबर असला तरी) स्वातंत्र्याच्या चळवळीत अनेकदा करण्यात आला आणि विफल ठरला, ही वस्तुस्थिती आहे. महाराष्ट्रीय मुसलमानांत मराठी भाषा आणि संस्कृती यांविषयी जो एक परकेपणा आलेला आहे, तो केवळ प्राचीन परंपरेने आलेला नाही. भाषिक आणि सांस्कृतिक अलगपणा जो आलेला आहे तो राजकीय अलगपणाच्या, फुटीरपणाच्या प्रवृत्तीतून निर्माण झालेला आहे. राजकारणाचा भाग सोडला, तर आज भाषिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या मुसलमान एक प्रकारच्या अलगपणाच्या भूमिकेत वावरत आहेत. हा अलिप्तपणा नष्ट व्हावा असे वाटत असेल, तर आम्हा मुसलमानांच्या शैक्षणिक भूमिकेचा आधी विचार केला पाहिजे.

स्वातंत्र्याच्या काळापर्यंत आमच्या मुसलमान विद्यार्थ्यांना वेगळ्या उर्दू शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली. इथल्या बहुजन समाजाशी असले-नसलेले सांस्कृतिक संबंध तोडण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न करण्यात आला. उर्दू भाषेची वेगळी परंपरा निर्माण करण्यात आली. परंतु इथले संबंध आम्ही पूर्णपणे तोडू शकलो नाही, की मराठीशी फारकत करून घेऊन उर्दू पचवू शकलो नाही. आज तर मुस्लिम समाज या प्रश्नाकडे गोंधळलेल्या दृष्टीने पाहत आहे. आपली भाषा

आणि आपली संस्कृतीच अखेर महाराष्ट्राच्या समाजजीवनातले आपले स्थान निश्चित करणार आहे, याची त्याला पुरती जाणीव झालेली नाही. इथल्या जीवनात रुळलेली मराठी समजल्याशिवाय गत्यंतर तर नाही आणि उर्दूविषयी अकारण निर्माण झालेल्या जिव्हाळ्याने तिला बिलगण्याचा मोह तर आवरत नाही, अशी बहुसंख्य मुसलमानांची त्रिशंकू अवस्था झालेली आहे.

आमच्यातला व महाराष्ट्रातल्या बहुजन समाजातला हा अलगपणा स्वातंत्र्यानंतर नष्ट व्हावा आणि निदान भाषिक दृष्ट्या तरी मुसलमान इथल्या जीवनात मिसळून जावा, असे प्रयत्न पुन्हा करण्यात आले. परंतु मुस्लिम बहुजन समाजांत अनेक वर्षांच्या शिकवणुकीमुळे मराठी भाषा आणि संस्कृती यांविषयी एक प्रकारचा परकेपणा निर्माण झालेला असल्यामुळे या बदलास साहजिकच विरोध झाला. रत्नागिरी जिल्ह्यातल्या परिस्थितीची इथे सविस्तर माहिती देणे अप्रस्तुत ठरणार नाही.

रत्नागिरी जिल्हा स्कूल बोर्डाने स्वातंत्र्यानंतर बदललेल्या काळास अनुसरून मुसलमान विद्यार्थ्यांना मराठी माध्यमांतून शिक्षण देण्याचा एक ठराव मंजूर केला. परंतु स्कूल बोर्डातल्या मुसलमान सभासदांनी याला कडाडून विरोध केला. रत्नागिरी शहरात याच सुमारास एक उर्दू विकास मंडळ स्थापन करण्यात आले आणि त्यामार्फत स्कूल बोर्डाच्या प्रस्तावाचा निषेध तेव्हाचे शिक्षणमंत्री श्री. बाळासाहेब खेर यांच्याकडे करण्यात आला. स्कूल बोर्डाचे शैक्षणिक अधिकार कमी करण्याच्या सरकारच्या धोरणानुसार, सरकारने प्राथमिक शिक्षणाची सूत्रे आपल्या हाती घेतली आणि स्कूल बोर्डाचा ठराव तसाच खुंटीला टांगला गेला.

स्कूल बोर्डाच्या या ठरावाच्या अनुषंगाने श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन यांनाही मुस्लिम विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची एक योजना सुचविली होती. मुस्लिम विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे माध्यम मराठी असावे आणि एक जादा भाषा म्हणून त्यांना उर्दू देण्यात यावी, असे त्या योजनेचे (स्कूल बोर्डाचा ठरावदेखील असाच होता.) स्वरूप होते. सरकारचे धोरणदेखील अप्पासाहेबांच्या योजनेप्रमाणे असेल असे, (मुस्लिम विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे माध्यम मराठी असावे असे प्रयत्न करणाऱ्या) आमच्यासारख्यांना वाटत होते.

परंतु, मुंबई सरकारने आपले पूर्वीचे वेगळेपणाचे धोरण चालू ठेवले; इतकेच नव्हे, तर त्यात अधिक भर घालण्यात आली! पूर्वी मराठी माध्यमातून शिकणाऱ्या मुसलमान मुलाला एक जादा भाषा म्हणून उर्दूची सोय केलेली होती. आता ती बंद करण्यात येऊन उर्दू माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्या मुलाला मात्र एक भाषा म्हणून मराठी शिकण्याची व्यवस्था करण्यात आली. याचा परिणाम असा झाला की, उर्दूशी असलेला आपला संपर्क तुटेल, या भीतीने मराठी माध्यमांतून आपल्या

उर्दू माध्यमाची शाळा : १९५० चे दशक, महाराष्ट्र

मुलांना शिक्षण देण्याचे मुसलमान पालकांनी बंद केले. चाळीस मुलांच्या पालकांनी मागणी केल्यास उर्दू शाळा देण्यात येईल, या धोरणानुसार उर्दू शाळांच्या मागण्या भराभर करण्यात आल्या. शाळांच्या भराभर फाळण्या झाल्या आणि सर्वच मुले उर्दू माध्यमातून शिक्षण घेऊ लागली.

चाळीस मुलांच्या पालकांनी उर्दू शाळेची मागणी केल्यास त्यांना उर्दू शाळा द्यावी, हे धोरण कोणत्या तत्त्वास धरून आखण्यात आले? या चाळीस मुलांच्या पालकांच्या मागणीचा निकाल कोणत्या न्यायाने लावण्यात आला? महाराष्ट्रातल्या- विशेषत: रत्नागिरी जिल्ह्यातल्या- मुसलमानांची मातृभाषा उर्दू आहे, असे सरकारला म्हणावयाचे आहे काय?

आम्ही मुसलमान महाराष्ट्रात धार्मिक दृष्ट्या अल्पसंख्य असलो तरी भाषिक

दृष्ट्या अल्पसंख्य नाही, हे आमच्या निधर्मी सरकारला सांगण्याची वेळ यावी, हे दुर्दैव आहे! भिन्नधर्मीय लोक एकभाषिक असू शकतात आणि एकाच धर्माच्या लोकांची मातृभाषा वेगवेगळी असू शकते. मुसलमान लोक धर्माने भिन्न असले तरी भाषिक दृष्ट्या वेगळे नाहीत, हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. आणि समजा, एखादे मुसलमान कुटुंब पूर्वी कधी काळी अगदी थेट अरबस्तानातून आले असले, तरी त्याला इथल्या प्रादेशिक भाषेतूनच शिक्षण दिले गेले पाहिजे; कारण पिढ्यान् पिढ्या तो महाराष्ट्राच्या भूमीत रुजून गेला आहे.

आम्हा मुसलमानांची धर्मभाषा काही उर्दू नव्हे, ती अरबी आहे. आमची काही धार्मिक पुस्तके उर्दूतून आहेत, हे खरे आहे; पण त्यामुळेच शिक्षणाचे माध्यम म्हणून उर्दूची मागणी मान्य करून कसे चालेल? बहुसंख्य हिंदू लोकांचे सगळे धर्मग्रंथ संस्कृतात आहेत, महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या ज्यू धर्मीय लोकांचेदेखील हिब्रू भाषेत आहेत; म्हणून सरकार त्या-त्या जमातीच्या धार्मिक शिक्षणाची कोणती सोय करते? मग मुसलमानांच्या धार्मिक शिक्षणाची तरतूद करण्याची काळजी आमच्या निधर्मी सरकारला का वाटावी? आणि आज उर्दूतून शिक्षण घेत असलेल्या मुस्लिम विद्यार्थ्यांची मातृभाषा कोणती ठरवायची? त्यांचे आई-बाप आणि आई-बापांचे आई-बाप यांच्या भाषेवरून जर मातृभाषा ठरवायची, तर ती मराठी ठरवावी लागेल. या अगोदरच्या पिढीला उर्दूचे अगदीच मामुली ज्ञान आहे. त्यांचा घरचा व्यवहार, व्यापारी जमाखर्च आणि पत्रव्यवहार सगळा मोडीतून होतो; परंतु गेल्या सार्वत्रिक नोंदणीत तो विद्यार्थी अथवा पालक सांगतील ती मातृभाषा (म्हणजे उर्दू) लावण्यात आली आहे (कारण मुलगा उर्दू शाळेत जातो.)! खुद्द माझ्या घरातली स्थिती सर्वांत अधिक केविलवाणी आहे! माझी मातृभाषा मराठी नोंदवली गेली आहे आणि माझ्या धाकट्या भावाची (तो उर्दूतून शिक्षण घेत असल्याने) उर्दू नोंदवली गेली आहे!

उर्दूतून शिक्षण घेत असलेली ही मुले पुढे मराठी माध्यमांतून दुय्यम शिक्षण घेऊ शकत नाहीत. जिल्ह्यात एखाद्या ठिकाणी असलेल्या उर्दू हायस्कूलमध्येही ती जाऊ शकत नाहीत. अखेर शिक्षणाला रामराम ठोकण्यातच याची परिणती होते. अशाने मुस्लिम समाज अज्ञानाच्या अंध:कारात कायमचाच खितपत राहणार आहे!

मुंबई सरकारच्या शैक्षणिक धुरीणांना या गोष्टी कळत नाहीत, असे कसे म्हणायचे? परंतु सरकारचे हे धोरण केवळ संधिसाधू आहे, राजकीय धूर्तपणे आखलेले आहे. मुसलमानांचे हितकर्ते आपणच आहोत- सरकारचे धोरणच मुसलमानांच्या कल्याणाचे आहे, असा भ्रम मुसलमानांत निर्माण करण्याचे आहे- आणि तात्पुरते व अंतिम असे दोन परिणाम यातून उद्‌भवणारे आहेत. सध्या

मुसलमानांचा भरघोस पाठिंबा व मते मिळतात, हा तात्पुरता परिणाम आणि अंतिम परिणाम म्हणजे, मुस्लिम समाज इथल्या स्थानिक जीवनापासून कायमचाच अलग पाडण्यात होईल, होतो आहे– त्याला इथल्या जीवनापासून, भाषेपासून वंचित करण्यात येणार आहे.

मुस्लिम समाजातल्या एका जमातवादी गटाला हेच हवे आहे. स्वातंत्र्यातही या जमातवादी प्रवृत्तीला गोंजारण्याचे चाललेले हे प्रयत्न पाहून माझ्यासारख्यांचे अंत:करण व्यथित होते. 'मुसलमान मुलांच्या शिक्षणाचा हा खेळखंडोबा थांबवा आणि त्यांना मराठी माध्यमातून शिक्षण द्या', अशा अर्थाचा एक लेख मागे मी 'नवशक्ती'मध्ये लिहिला. तेव्हा 'इन्किलाब'सारख्या उर्दू जातीयवादी पत्राने मला 'अस्तनीतला साप' म्हणून संबोधावे आणि रत्नागिरीतल्या 'बलवंत' या काँग्रेसवादी पत्राने मला जातीयवादी ठरवावे– याची संगती कशी लावायची? 'इन्किलाब' आणि 'बलवंत'ची ही युती कोणत्या धोरणाची निदर्शक आहे, याचा सर्वसामान्य मुसलमान समाजानेच शांतपणे विचार केला पाहिजे. या धोरणाने स्वत:चा फायदा होते आहे की नुकसान होत आहे, याचा विचार झाला पाहिजे.

सत्ताधारी पक्षाच्या धोरणाचा अर्थ उघड आहे. मुसलमान समाजाच्या समुदायवृत्तीचा फायदा घेण्याची वृत्ती याच्या मुळाशी आहे. सरकारच्या देशव्यापी धोरणाचाच तो एक भाग आहे. बेल्लारीचे भवितव्य ठरवताना तिथल्या मुसलमानंचे वेगळे मत का अजमावण्यात आले? सरकारच्या या धोरणामुळे आता आंध्रातला आमचा तेलुगू भाषक मुसलमानही उर्दूची मागणी करू लागला आहे.

हे सर्व विस्ताराने लिहिण्याचे कारण इतकेच की– मुसलमान इथल्या भाषेशी, संस्कृतीशी एकरूप व्हावा; स्थानिक समाजजीवनाशी तो समरस व्हावा, असे इच्छिणाऱ्या आणि त्याप्रमाणे प्रयत्न करणाऱ्या मुसलमान तरुणांच्या मार्गात सत्ताधाऱ्यांचे हितसंबंध हीच एक मोठी आडकाठी होऊन बसली आहे!

सरकारचे हे धोरण आता बदलले पाहिजे. महाराष्ट्रातल्या मुसलमानाला मराठी भाषेविषयी, मराठी संस्कृतीविषयी जिव्हाळा वाटावा असे वाटत असेल; तर त्याच्या शिक्षणाचे माध्यम मराठी ठेवले पाहिजे. महाराष्ट्राचा इतिहास विकृतपणे उर्दूतून शिकवला जाण्याने मराठी इतिहासाविषयी इथल्या मुसलमानाला प्रेम वाटेल काय? यासाठी सर्वत्र सक्तीचे मराठी माध्यम करून एक जादा भाषा म्हणून सरकारने उर्दू शिकवण्याची व्यवस्था करावी. शैक्षणिक स्वरूपाविषयी आज सर्वत्र एक प्रकारची जागृती आलेली आहे. शिक्षणाच्या माध्यमाचा प्रश्नही विद्वानांत चर्चिला जात आहे. अशा वेळी या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नात महाराष्ट्रांतील बहुजन समाजानेही लक्ष घातले पाहिजे. सरकारने आपले हे शैक्षणिक धोरण बदलावे म्हणून दडपण आणले पाहिजे.

सरकारचे धोरण जरी जाणूनबुजून चुकीचे असले, तरी आम्ही मुसलमानांनीच आता खरे आत्मपरीक्षण करण्याची वेळ आलेली आहे. सरकार चुकते, असे म्हणून आमची जबाबदारी टळत नाही; आमच्या चुका लपल्या जात नाहीत. गेल्या अनेक वर्षांच्या सततच्या शिकवणुकीने का होईना; मराठी भाषेशी, संस्कृतीशी आणि प्राचीन परंपरेशी आम्ही कायमची फारकत मिळवू शकतो का? उर्दू आमच्यात पूर्णपणे रुळली का? उर्दूमय झालेल्या आमच्या या तरुणांचे उद्याच्या महाराष्ट्रातले स्थान कोणते राहील, याचा तरी आपण शांतपणे विचार करू या. उर्दूच्या अर्धवट ज्ञानाने आणि भोवतालच्या दैनंदिन जीवनातल्या मराठीच्या सरावाने जी भाषा उर्दू म्हणून बोलली जाते, ती पूर्णपणे धेडगुजरी असते. पुढील काही नमुने पाहण्यासारखे आहेत– "मुजे जानाच चाहिये", "वो आदमखान मऱ्या", "तुम इदर काय कू आया?" इत्यादी. कोकणातल्या मुसलमानांच्या जीवनात मोडी लिपीसकट मराठी मुरली आहे. घरात बोलली जाणारी बोली कोकणी असते, उर्दूशी तिचा काही संबंध नसतो.

भाषा, रीती-रिवाज, परंपरा, चाली-रीती, पेहराव या सगळ्या गोष्टींचा विचार केला; तर आमच्या परंपरा कोणत्याच बाबतीत भिन्न नाहीत, हे दिसून येईल. लग्नप्रसंगी आमच्यात जी गीते गायली जातात, त्यात पीरांच्या उल्लेखाबरोबर नजीकच्या परशुरामाचादेखील उल्लेख आहे! लग्नाच्या चाली-रीतीत तर इथल्या बहुजन समाजाच्या चालीरीतींचा फार मोठा प्रभाव आहे आणि यात वेगळे, वाईट असे काहीही नाही. महाराष्ट्रातल्या मुसलमानाचा पेहरावही काही वेगळा नाही. क्वचित आढळणाऱ्या फेझ टोप्या सोडल्या; तर खाली धोतर, अंगरखा आणि वर फेटा असला अस्सल मराठी पोशाख आमच्याकडचा मुसलमान घालतो. बायकांच्या गळ्यात मंगळसूत्र असते आणि काही ठिकाणी कुंकू लावणाऱ्या मुसलमान स्त्रियाही मी पाहिल्या आहेत. लग्नाच्या आणि गरोदरपणाच्या वेळी ओटीत नारळ देण्याची प्रथा काही मुसलमानी नाही! कुठल्याही गावात गावच्या देवीला पीराइतकाच मान देण्यात येतो आणि अनेक प्रयत्न करूनही तो अजून नष्ट करता आला नाही! मागे मुस्लिम लीगच्या ऐन चळवळीच्या वेळी गावच्या देवीला नारळ देऊ नये, असा प्रयत्न काही तरुणांनी आमच्या गावात केला. परंतु पुरुषांच्या नकळत बायकांनी देवीला नारळ पोचते केल्याचे मला माहीत आहे! गेल्या पन्नास वर्षांत आमच्या गावात गोहत्या घडलेली नाही. पुष्कळसे तरुण गोमांस खातात, परंतु आमच्या बायका ते घरात शिजवायलाही तयार होत नाहीत! मुसलमान व्यापाऱ्याच्या जमाखर्चाच्या वह्या दिवाळीत बदलतात– मोहरमपासून व्यापारी वर्ष मोजण्याची प्रथा महाराष्ट्रीय मुसलमानांत क्वचितच दिसून येते. या सगळ्या परंपरा, हे संस्कार शुद्ध मराठी आहेत. कदाचित यांत श्रद्धेचाही भाग असेल (तो आहेच.) ही श्रद्धा उडवणे फक्त बुद्धिवादानेच शक्य होईल. अनेक वर्षांचे संस्कार नष्ट करणे

फक्त बुद्धिवादाला शक्य आहे. परंतु जेव्हा ते शक्य होईल, तेव्हा देवीलाच नारळ देणे बंद होणार नाही- कशालाच न मानण्याची वृत्ती निर्माण होईल!

अनेक वर्षांच्या शिकवणुकीनेही जर आपण या परंपरा नष्ट करू शकलो नाही; तर मग वेगळेपणाचा, अलिप्तपणाचा प्रयोग आपण किती दिवस करत राहणार? आता आपण उलट दिशेने आपल्या प्रयोगाला सुरुवात केली पाहिजे. वेगळेपणाच्या परंपरा वाढवण्याऐवजी एकमेकांशी संबंधित असलेल्या परंपरेच्या जोपासनेचे प्रयत्न केले पाहिजेत.

हे करायचे, तर आपल्याला आपले शैक्षणिक धोरण आधी बदलले पाहिजे. फुटीरपणाच्या शिकवणुकीमुळे इथल्या बहुजन समाजाच्या आणि मराठी भाषेच्या द्वेषावर पोसला गेलेला-वाढलेला एक पुढारीवर्ग आमच्या समाजात निर्माण झाला आहे. सर्वसामान्य मुसलमान समाज अज्ञ, अजागृत राहिल्यामुळेच या वर्गाचे पुढारीपण टिकून राहत असल्याने तो नेहमी सबंध समाजाला चुकीचा मार्ग दाखवतो. इतकेच नव्हे, तर स्थानिक जीवनाशी समरस व्हावे असे इच्छिणाऱ्या नि त्याप्रमाणे प्रयत्न करणाऱ्या मुस्लिम तरुणांविरुद्ध लोकमत भडकावण्याचाही सतत प्रयत्न करण्यात येतो. परंतु यामुळे आलेली कटुता विसरून जाऊन, इथल्या बहुजन समाजावर अथवा सरकारवर विसंबून न राहता मुस्लिम बहुजन समाजाला या धोरणाचा अंतिम परिणाम समजावून देण्याचा प्रयत्न आम्ही मुस्लिम तरुणांनीच केला पाहिजे. असे प्रयत्न आपण केल्यास महाराष्ट्रातला बहुजन समाज आपल्याला खचित सहकार्य देईल. मुस्लिमांनी आपल्यात सामावून जावे, असेच त्यालाही वाटते. आपले स्वागत करायला तो तयार आहे- नव्हे, उत्सुक आहे!

आजचा सर्वसामान्य मुस्लिम तरुण गोंधळलेला आहे. उद्याच्या महाराष्ट्रातील आपले स्थान कोणते, याची त्याला निश्चिती वाटत नाही. उदासीनतेच्या पोटी आलेला हा अलिप्तपणा नष्ट व्हावा असे वाटत असेल; तर आधी आपण आपल्या मराठी भाषेशी, संस्कृतीशी, इतिहासाशी आणि परंपरेशी समरस होऊ या. आपली मातृभाषा आपण आत्मसात करू या. उर्दू शिकायचीच असेल, तर कोणी आपल्याला प्रतिबंध केलेला नाही. उर्दूच काय, पण भारतातल्या आपल्या इतर भाषाभगिनींचाही मुसलमानांनी अभ्यास करावा, त्यात पारंगतता मिळवावी, असे मी म्हणेन!

उर्दूचे प्रस्थ आपण किती ठेवायचे, याचाही आता विचार झाला पाहिजे. भारतात कुठल्याही प्रदेशाची भाषा म्हणून उर्दूला स्थान राहिलेले नाही. लखनऊ हे उर्दूचे केंद्र समजले गेले, परंतु तिथेही तिला एक प्रादेशिक भाषा म्हणून मान्यता नाही. यामुळे उर्दूच्या अस्तित्वालाच एक प्रकारचे आव्हान दिले गेल्यासारखे आहे. उर्दूची लिपी बदलली आणि देवनागरी लिपीचा तिने स्वीकार केला, तरच एक भाषा म्हणून भारतात ती तग धरू शकेल. तसे झाल्यास राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी

शिकल्याने उर्दूचा आपोआपच सराव होऊ शकेल. परंतु सध्याची परिस्थिती कायम राहिल्यास उर्दू शिक्षण मुसलमान तरुणांच्या चरितार्थाचा प्रश्न सोडवू शकत नाही. अशा स्थितीत नोकऱ्या मिळण्यास आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांत पारंगतता मिळण्यास स्थानिक भाषेच्या अभावी आपण नालायक ठरलो, तर सरकारला अथवा बहुजन समाजाला दोष देणे योग्य ठरेल काय?

आपल्या धार्मिक शिक्षणाचा सवाल आपण उपस्थित करणार असू, तर तोही एक प्रकारे चुकीचा ठरेल. बंगाली मुसलमानाला बंगालीमधून धार्मिक शिक्षण मिळू शकते, बोहरी व गुजराती मुसलमान कुराण व तरतीब यांसारखी धार्मिक पुस्तके गुजरातीतून वाचू शकतात; मग महाराष्ट्रीय मुसलमानाला मराठीतून ती वाचण्याची अडचण का वाटावी? श्री. सय्यद अमीनसारख्यांनी 'इस्लाम आणि संस्कृती'सारखी पुस्तके मराठीत लिहिल्यामुळे उलट अरबी न समजणाऱ्या मुसलमानांचा फायदाच झाला आहे. या गोष्टी आम्ही सामान्य मुसलमानाला समजावण्याच्या प्रयत्न केला पाहिजे.

इथल्या सामाजिक जीवनात पूर्णपणे समरस व्हायचे असेल, तर आजची त्रिशंकू अवस्था आपल्याला आता सोडली पाहिजे. स्थानिक जनतेशी असलेले आपले सांस्कृतिक संबंध आपण अधिकच दृढ केले पाहिजेत. इथल्या परंपरांचे जतन करून आपण खऱ्याखुऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रीय म्हणून ओळखले जाऊ या. मराठी सारस्वताचा आपला व्यासंग आपण वाढवू या. तुकारामाचे अभंग आपल्या ओठांवर खेळवू या. ज्ञानेश्वरीच्या अध्यायांची आपण पारायणे करू या. समर्थांच्या दासबोधाचे मर्म आपण समजावून घेऊ या. मराठी शाहिरांच्या वीररसाने आपण रोमांचित होऊ या. हे साहित्य-भांडार केवळ हिंदूंचे नाही, आपलेही आहे. मराठी सरस्वतीच्या अंगावरची ती बहुमोल लेणी आहेत.

बदलता कालप्रवाह ओळखून आजचा मुस्लिम समाज आता महाराष्ट्राशी समरस होण्याची वाट शोधीत आहे. पूर्वीचे संस्कार त्याला बिचकावीत आहेत. अशा वेळी आपण तरुणांनी त्याला साह्य केले पाहिज. महाराष्ट्रातला मुस्लिम तरुण हा नवा दृष्टिकोन स्वीकारील, याबद्दल मला शंका वाटत नाही!

'मौज' साप्ताहिक :
११ एप्रिल १९५४

(हा लेख प्रसिद्ध झाला तेव्हा हमीदभाईंचे वय होते २२ वर्षे.)

मुंबईकर मुसलमान

सन १९४६. सकाळची वेळ. ग्रँट रोडहून पायधुनीकडे जाणाऱ्या १६ नंबरच्या ट्रामच्या रस्त्याने मी एकटा चाललो होतो. ट्रामची मला माहिती नव्हती. मी तेव्हा चौदा वर्षांचा असेन. मी घरातून पळून मुंबईला आलो होतो आणि उपनगरातील एका नातेवाइकाकडून भेंडी बाजारात राहणाऱ्या नातेवाइकाकडे चाललो होतो.

आदल्या दिवशीच हिंदू-मुसलमानांचा दंगा सुरू झाला होता, परंतु माझ्या ते गावीही नव्हते. घरातून पळून आल्याच्या अपराधी जाणिवेने मी अस्वस्थ होतो. आपल्याच विचारांत गढून गेल्यासारखा रस्त्याने चालत होतो. रस्त्याने तुरळक माणसे चालली होती. मला वाटते, ट्राम बंदच होती. पोलिसांच्या गाड्या फिरत होत्या. रस्त्यावरही पोलीस उभे होते. गोलपिठ्यापाशी रस्त्यावर काचांचा आणि सोडा वॉटरच्या फुटलेल्या बाटल्यांचा खच पडला होता. मी पुढे गेलो आणि गोल देवळापाशी आलो, तेव्हा समोर हजारोंचा (हिंदूंचा) जमाव पाहून थबकून उभा राहिलो. तो जमाव देवळापाशी भेंडी बाजाराच्या दिशेने तोंड करून उभा होता. समोर काही अंतरावर मुसलमानांचा तेवढाच जमाव क्रुद्ध होऊन उभा ठाकला होता. या दोन जमावांच्या मधे रस्त्यावर कुणी चिटपाखरूदेखील वावरत नव्हते. तेवढा रस्त्याचा भाग निर्मनुष्य, ओसाड भासत होता. दंगा म्हणजे काय, हे मला तेव्हा कळले! आपण हजारो हिंदूंच्या जमावात एकटे उभे आहोत, याची कल्पना येताच माझ्या अंगावर भीतीचा काटा उभा राहिला. मी भेदरल्यासारखा काही वेळ तिथेच रेंगाळत उभा राहिलो. एवढ्यात कुठून तरी पोलिसांच्या लॉऱ्या भरभरून

आल्या आणि त्यांनी जमावाला पांगवायला सुरुवात केली. मी तिथून मागे वळलो आणि चालत ग्रँट रोडला परतलो.

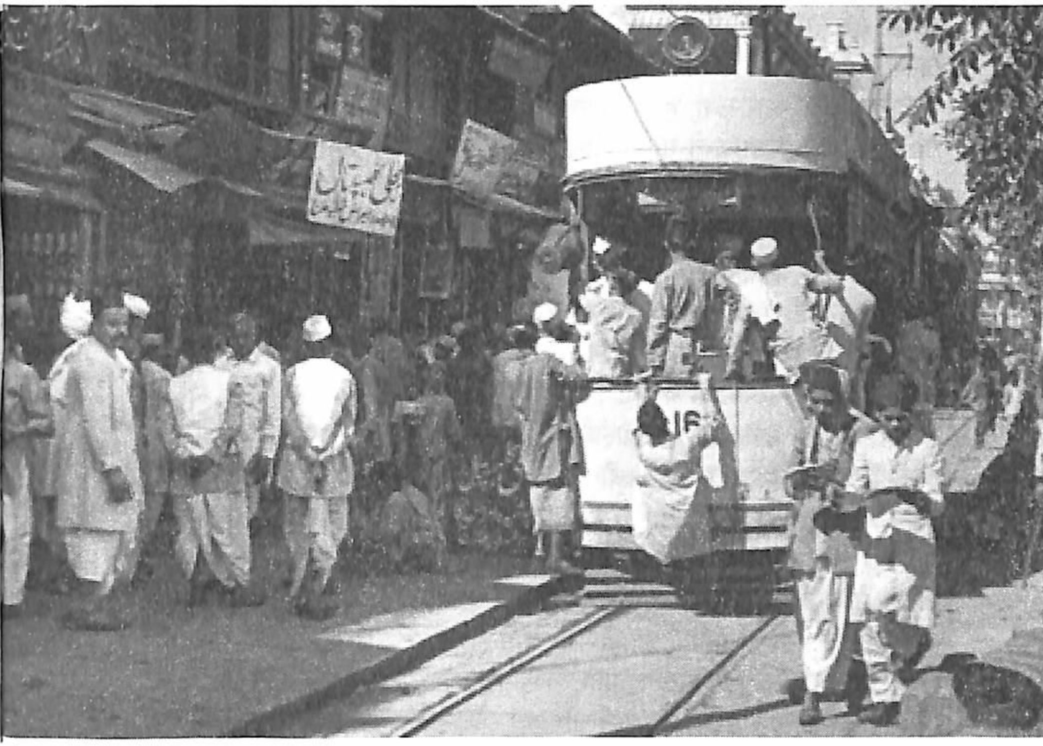
आता अठरा-एकोणीस वर्षांचा काळ लोटल्यानंतर हिंदू आणि मुसलमान वस्तीला अलग करणारी गोल देवळाजवळची ती निर्मनुष्य वस्तीची रेषा पुसली गेली आहे. मुंबईत गेली अठरा वर्षे तरी हिंदू-मुसलमानांचा दंगा झालेला नाही. पूर्वी हिंदू स्त्रिया ग्रँट रोडहून क्रॉफर्ड मार्केटकडे जाताना पायधुनीहून जाणाऱ्या १६ नंबरच्या ट्रामला बसत नसत, असे एका जुन्या ट्राम कंडक्टरने मला सांगितले. त्या स्त्रिया १० नंबरच्या ट्रामने जे. जे. इस्पितळापाशी येऊन दुसरी ट्राम पकडत असत. आता भेंडी बाजारच्या रस्त्यांतून त्या बिनदिक्कत वावरताना दिसतात.

मुंबईतील मुसलमान वस्त्याही आता निर्भेळ मुसलमानांच्या राहिलेल्या नाहीत. पाकिस्तानला गेलेल्या अनेक मुसलमानांची स्थावर मालमत्ता पाकमधून आलेल्या निर्वासितांना दिली गेली. मांडवी पोस्टाकडून महंमदअली रोडने क्रॉफर्ड मार्केटकडे जाऊ लागलो की, काही इमारतींत आता सिंधी (हिंदू) राहताना दिसतात. परंतु यामुळे या मुसलमान वस्तीचा वेगळेपणा नष्ट झालेला नाही. या सिंधी हिंदूला आपण वेगळ्या वस्तीत राहतो आहोत, असे वाटत नाही. महंमदअली रोडवर राहणाऱ्या एका सिंधी हिंदूला मी मुसलमान असल्याचे बरेच दिवस माहीत नव्हते. परंतु, एक दिवस सहज बोलता-बोलता माझ्या मुसलमानत्वाचा पत्ता लागल्याने तो सद्‌गदित होऊन उद्‌गारला, ''फिर तो तुम हमारे भाईही निकले!'' बहुधा या त्यांच्या सर्वसमावेशक वृत्तीनेच या वस्तीचे स्वरूप कायम राहिले आहे.

भेंडी बाजार हे मुसलमानांच्या राजकीय चळवळीचे एके काळी केंद्र होते, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती वाटण्याचे कारण नाही. जीनांना मुसलमानांचे एकमुखी नेतृत्व भेंडी बाजारनेच मिळवून दिले. पाकिस्तानची चळवळ इथेच पोसली गेली, वाढली. या वस्तीतील मेमन, खोजा या धनिक, व्यापारी जमातींनी जीनांना पैशांचे पाठबळ पुरवले. हबीब बँक येथेच जन्माला आली आणि पुढे पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर पाकची राष्ट्रीय बँक बनली. इथल्याच केसरबागच्या मैदानावर द्विराष्ट्रवादाचा जीनांचा संदेश मुसलमानांनी ऐकला आणि 'कायदे आझम जीना जिंदाबाद' व 'पाकिस्तान जिंदाबाद'च्या घोषणांनी तेथील आसमंत एके काळी दणाणून गेला. पुढे होऊ घातलेल्या पाकिस्तानची भेंडी बाजार ही एक प्रकारे परक्या भूमीवरील (इन् एक्साइल) राजधानी होती!

अनेक वर्षे राष्ट्रीय चळवळींत घालवलेल्या एका मुसलमान नेत्याने जीनांच्या केसरबागेतील एका सभेच्या वेळी घडलेल्या प्रसंगाची कथा मला सांगितली होती.

जीनांच्या सभांचा खाक्या नेहमी ठरलेला असे. सभेच्या व्यासपीठावर दोन्ही

मुंबईतील भेंडीबाजार : १९५० चे दशक

बाजूंनी चाँदतारा असलेली लीगची हिरवी निशाणे फडकत असायची. मुस्लिम नॅशनल गार्ड्सचे स्वयंसेवक जीनांना 'खडी ताजीम' द्यायला सज्ज उभे असत. व्यासपीठानजीक सर्वांत पुढे वृत्तपत्र प्रतिनिधींची बसायची व्यवस्था केलेली असे. त्यांच्या मागे आमंत्रित व नंतर जनसमुदाय असा क्रम ठरलेला असे.

परंतु, त्या दिवशी या व्यवस्थेत काही तरी चूक झाली. आमंत्रित पुढे बसले आणि वृत्तपत्र प्रतिनिधींची व्यवस्था त्यांच्या मागे करण्यात आली. ही चूक आधी कुणाच्या लक्षात आली नाही. जीना नेहमीप्रमाणे व्यासपीठावर येऊन दाखल झाले आणि त्यांनी खाली दृष्टी टाकली; परंतु त्यांना वृत्तपत्र प्रतिनिधींचे नेहमीचे चेहरे दिसले नाहीत. व्यासपीठावर उपस्थित असलेल्या चुंद्रीगरना त्यांनी संतप्त होऊन विचारले, ''मिस्टर चुंद्रीगर, व्हेअर इज द प्रेस? आप क्या समझते है, मैं इन बेवकूफ मुसलमानोंके सामने तकरीर करने आया हूँ? आय वाँट प्रेस!''

झालेला प्रकार चुंद्रीगर यांच्या तेव्हा लक्षात आला आणि त्यांनी जीनांची

कशी तरी समजूत घातली. काही वेळाने जीना शांत झाले. मग आम जनसमुदायापुढे ते 'तकरीर' करावयास उभे राहिले. 'कायदे आझम जीना जिंदाबाद'च्या आरोळ्या हवेत उठल्या. जीना भाषण करू लागले आणि ते पहिलेच वाक्य म्हणाले ते असे, ''काँग्रेसवाले कहते है मुसलमान बेवकूफ है।''

जीनांचे आधीचे संतप्त उद्गार आमंत्रितांतील काही मुसलमानांनी ऐकले; पण जनसमुदायाला काही ते ऐकू आले नाहीत. परंतु माईकवर जीनांनी जोराने ओरडून 'तुम सब मुसलमान बेवकूफ हो!' असे जरी सांगितले असते, तरी मुसलमानांनी ते भाषण शांतपणे ऐकले असते– नव्हे, त्यानंतर 'कायदे आझम जीना जिंदाबाद'च्या घोषणाही दिल्या असत्या.

इतकी चमत्कारिक कडवी निष्ठा मुसलमानांत कशी निर्माण झाली, याचा विचार करूनही मला उलगडा झालेला नाही आणि तो विचार करणे एका अर्थाने व्यर्थही आहे. हिटलरवर जर्मनांची का निष्ठा होती? हिटरलने जर्मनीचा विनाश केला, असे वाटूनही त्याच्याविषयी आदर बाळगणारे काही जर्मन लोक अजून आहेत. त्याचप्रमाणे पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर आलेल्या एका वैफल्याच्या आणि नैराश्येच्या लाटेतही मुसलमान समाजात जीनांविषयीची निष्ठा अद्यापही कायम आहे. या राजकीय प्रवाहापासून वेगळा राहिलेला माझ्यासारखा मनुष्य जेव्हा भेंडी बाजारातून वावरू लागतो, तेव्हा 'ट्रायल ॲट न्यूरेन्बर्ग' चित्रपटातील अमेरिकन न्यायाधीशाप्रमाणे केसरबागेच्या मैदानात जीनांचा आवाज घुमत असलेला त्याला ऐकू येऊ लागतो. त्या आवाजाला, त्या मार्गदर्शनाला, त्या एकमुखी नेतृत्वाला आपण वंचित झालो असल्याच्या जाणिवेची उदासीनता तेथील मुसलमानांच्या चेहऱ्यावर पसरलेली त्याला दिसू लागते.

परंतु, काळाच्या गतीने आता तिथे काही बदल होऊ लागले आहेत. औद्योगिकीकरणाच्या एका प्रचंड प्रक्रियेने एकसंच मुसलमान समाजाचे विघटन सुरू झाले आहे. कामगारांचा, नोकरी करणाऱ्या पांढरपेशा सुशिक्षितांचा, श्रीमंत व्यापाऱ्यांचा आणि मुंबईच्या तथाकथित कॉस्मोपॉलिटन संस्कृतीचे वारे लागलेल्यांचा– असे वेगवेगळे समाजिक वर्ग मुसलमानांत निर्माण झाले आहेत. त्यांतील पाश्चात्त्य शिक्षणाचे वारे लागलेले लोक कुलाब्यापासून मलबार हिलपर्यंत पसरलेल्या सुखवस्तू वस्तीत राहणे पसंत करतात. ते घरात काट्या-चमच्याने जेवतात. आपसांत (घरातून) इंग्रजी बोलतात. त्यांची मुले कॉन्व्हेंटमध्ये शिकतात. हे लोक कुठल्याही मुसलमान वस्तीत राहणे कमीपणाचे समजतात आणि आपण खरोखरीच कॉस्मोपॉलिटन झालो आहोत, असा स्वत:चा समज करून घेतात. कामगार कुठल्याही वस्तीत राहतो आणि तरीही आपल्या चाली-रीतींचे जतन करतो. पांढरपेशा वर्गाची मात्र कुचंबणा होत असते. तो आपल्या

मुसलमान वस्तीतूनच राहत असतो (इतर वस्तींतून त्याला सहजासहजी जागा मिळतही नाही.) आणि आपल्या मुलांवर शिक्षणाचे, चांगल्या वागणुकीचे संस्कार करावेत, असे त्याला वाटत असते. शिक्षणाचे महत्त्व आपल्याला (म्हणजे मुसलमानांना) कळत नाही, म्हणून तो हळहळत असतो. कधी स्वत:ला, आपल्या मुलांना इतरांपासून अलग ठेवण्याचा तो प्रयत्न करतो.

परंतु, इतर सर्वसामान्य मुसलमानाला त्याची भीती वाटत नाही. तो मोहरमचा 'ताजा' तितक्याच उत्साहाने काढतो, गौसचे पंजे देहभान विसरून मिरवतो. सणासुदीला घरांना कसला तरी रंग फासतो. पैसे नसले तरी कर्ज काढून मुलांना नवी विजार आणि खमीस शिवतो. ईदच्या दिवशी गळ्यात रंगीबेरंगी रुमाल आणि कानात अत्तराचा फाया लावून आपल्या नातेवाइकांना व मित्रांना भर रस्त्यात 'ईद मुबारक' म्हणून कडकडून मिठी मारतो. धार्मिक सोहळ्याच्या या उत्साहात नागरी रीती-रिवाजांना फारसे महत्त्व द्यायच्या भानगडीत तो पडत नाही!

भेंडी बाजार किंवा मदनपुरा अशांसारख्या वस्तींची तुलना न्यूयॉर्कमधील 'हार्लेम' या निग्रोंच्या वस्तींशी करता येणार नाही. हार्लेम हा अमेरिकेच्या सामाजिक जीवनाला मिळालेला शाप आहे. हार्लेममध्ये निग्रो मान ताठ करून चालतो. 'इथे माझी सत्ता चालेल', असे त्याच्या वागण्यातून प्रतीत होत असते. तोच निग्रो गोऱ्या वस्तीत एक प्रकारच्या न्यूनगंडाने पछाडला जातो. मुसलमान मात्र कुठेही मुसलमान असल्याच्याच भावनेने वागतो आणि भेंडी बाजारात त्याची मान अधिकच ताठ होते! कारण त्याच्या धार्मिक कडवेपणातच त्याचे व्यक्तिमत्त्व सामावलेले असते. अमेरिकेतील 'ब्लॅक मुस्लिम' या जहालवादी निग्रो पंथाच्या उदयाचे मूळ या वस्तुस्थितीतच शोधले पाहिजे.

मुंबईतच आता एका विशिष्ट विभागांतच मुसलमान राहत नाहीत. मुंबईच्या वाढत्या पसाऱ्यात मुसलमान वस्त्यांची अनेक ठिगळे कानाकोपऱ्यांत निर्माण झाली आहेत. अनेक ठिकाणी उभ्या राहिलेल्या गलिच्छ झोपडपट्ट्यांतील किमान अर्धे रहिवासी मुसलमान आहेत. मुसलमान समाजाच्या आर्थिक अवस्थेचे प्रतिबिंबच या वस्त्यांतून उमटून राहिलेले आहे.

एके काळी कोकणी मुसलमानांची संख्या (मुसलमानांमध्ये) मुंबईत सर्वांत जास्त होती. भेंडी बाजारचा डोंगरी विभाग किंवा वांद्र्याची नौपाडा वस्ती त्यांच्या आता एके काळच्या वस्त्यांच्या खुणा म्हणूनच शिल्लक उरल्या आहेत. परप्रांतीयांचे लोंढेच्या लोंढे मुंबईत येऊ लागले, त्यांत परप्रांतीय मुसलमानही प्रचंड संख्येने येऊ लागले. बिहार, उत्तर प्रदेश, गुजरात व मलबार येथून आलेल्या मुसलमानांचाच आता मुंबईत गजबजाट झाला आहे आणि कोकणातला अथवा महाराष्ट्रातील मुसलमान शोधूनही सापडणे मुश्कील झाले आहे; आणि जे राहत आहेत, ते स्वत:चा

वेगळेपणा गमावून बसले आहेत! त्यांनी स्वतःची मराठी भाषा सोडून उर्दू आत्मसात केली आहे. उत्तर प्रदेशच्या मुसलमानांचे आचार-विचार, राहणी त्यांनी स्वीकारली आहे. मराठी मुलुखांतील कुणी मुसलमान भेटला, तरी ते त्याच्याशी शक्यतो मराठीतून बोलायचे टाळतात आणि माझ्यासारख्या एखाद्याने मराठीतून बोलायचा आग्रह धरलाच तर, 'अरे भाई, मियाँभाई मिलते है तब आपस में उर्दूमें ही बात करते हैं।' असे सांगून गप्प करण्याचा प्रयत्न करतात. गुजराती मियाँभाई मात्र त्यांच्याशी उर्दूतूनच बोलतो. त्यांच्या घरात गुजराती बोलली जाते, याचाही त्यांना सोइस्कर विसर पडलेला आहे.

हा प्रांतीय अथवा जमातीचा अलगपणा मुसलमान समाजात अद्यापही कायम राहिला आहे. खोजा, मेमन, बोहरी यांच्या मशिदीही वेगळ्या बांधलेल्या आहेत. (बोहऱ्यांच्या मशिदीत दुसरा कुणी नमाज पढत नाही आणि बोहरी दुसऱ्याच्या मशिदीत नमाजेला येणार नाही.) पूर्वीच्या 'इस्लामी' जगताचे प्रतिनिधी म्हणून क्रॉफर्ड मार्केटजवळील सुप्रसिद्ध जुम्मा मशिदीची, माहिमच्या मशिदीची व्यवस्था कोकणी मुसलमानांकडे राहिलेली आहे. ईदच्या दिवशी ते त्या मशिदीकडे नमाजेला वळतात. कारण त्यांच्या मजहबप्रमाणे (शाफी, हन्नफी इत्यादी) तेथे नमाज पढली जाते.

खोजा, मेमन आणि बोहरी या धंदेवाईक जमातींनी मुंबईच्या व्यापारी जगतात आपले स्थान निर्माण केले आहे. त्यातील खोजा व्यापाऱ्यांनी दाणा-बंदरच्या धान्याच्या व्यापारात आपला जम बसवला आहे; तर बोहऱ्यांनी कागद, ग्लास इत्यादी उद्योगांत एक प्रकारची मक्तेदारी प्रस्थापित केली आहे. फाळणीनंतर आलेल्या सिंधी जमातीने सर्वच प्रकारच्या व्यापारांत आपले बस्तान बसवले, त्याचा परिणाम या जमातीवर झाला आहे. प्रचंड भांडवली उद्योगधंद्यांचे एक नवे क्षेत्रच मुंबईत विकसित होऊ लागल्याने व्यापारातही आता मुसलमान मागे पडत चालला आहे, अशा प्रकारची तक्रार या जमातीकडूनच करण्यात येते. यातील बोहरी जमात राहणीने आणि आचाराने इतरांहून भिन्न तर आहेच, परंतु आपला अलगपणा कायम ठेवण्यसाठी ती सतत धडपडत असते. त्यांच्या स्त्रियांचा वेगळ्या पद्धतीचा बुरखा ही त्या अलगपणाची एक ढळढळीत निशाणी!

रांगा लावण्याची पद्धत मुंबईत युद्धकाळात अस्तित्वात आली. बसला रांग लावणे, हा मुंबईत एक सर्वमान्य प्रकार होऊन बसला. परंतु नागरी रीती-रिवाजांची फारशी तमा न बाळगणाऱ्या मुसलमान वस्तीत बसकरता रांग लावली जात नाही, याचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही! क्रॉफर्ड मार्केटपासून जे. जे. इस्पितळाच्या नाक्यापर्यंतच्या कुठल्याही बसस्टॉपवर बसकरता व्यवस्थित रांग लावलेली तुम्हाला दिसून येणार नाही. इथे माणसे बसस्टॉपवर घोळका करून उभी असतात

आणि बस येताच आत जाण्याकरता एकच गर्दी करतात! त्या हाणामारीत बुरख्यातील स्त्रियाही तितक्याच जोरकसपणे भाग घेताना दिसतात. या विभागातील ड्युटीला बसचा मुसलमान कंडक्टरदेखील कंटाळलेला असतो. बेशिस्त जमावाला तोंड देताना त्याला दिवसभर नकोसे होऊन जाते. या विभागातील प्रत्येक बसस्टॉपवर पाकिटमारांचे घोळके उभे असल्याचे त्याला माहीत असते. या बेशिस्तीचा फायदा घेऊन हे पाकिटमार मिळेल ती वस्तू मारतात आणि कधी कुणी सावध गिऱ्हाइकाने आरडाओरडा केलाच, तर चट्कन चाकू काढून त्याच्या छातीवर रोखतात!

'रामपुरी चाकू' नामक प्राणघातक शस्त्राची मुंबईत आयात रामपूरच्या मदनपुरा विभागात राहणाऱ्या मुसलमानांनीच केली!

सन १९२८-३० च्या सुमारास मुंबईत पठाणांची दादागिरी बोकाळली होती. ते सावकारी करत, तसेच दादागिरीही करत. रामपुऱ्यांनी त्यांना आपल्या चाकूचे पाणी दाखवून सळो की पळो करून सोडले. पठाणांनी दादागिरीचा धंदा सोडून फक्त सावकारी धंदा करायला सुरुवात केली आणि त्यांच्या दादागिरीचा वारसा रामपुऱ्यांनी उचलला. तो फार काळ टिकला नाही, परंतु त्यांच्या चाकूने मात्र मुंबईतल्या गुंडजगताला एक सर्वमान्य हत्यार मिळवून दिले. अशा प्रकारच्या दादांचा आणि गुंडांचा एके काळी मदनपुरा हा अड्डा बनला होता. तडीपार केलेले अनेक लोक पूर्वी मदनपुऱ्यात उघड वावरत असत. जवळच्या वेश्या-वस्तीमुळे वेश्यांचे दलाल आणि अफू, गांजा इत्यादी मादक पदार्थांचा धंदा करणारे या विभागात वावरत. आता त्यांचे प्रमाण कमी झाले असले, तरी रात्रीच्या वेळी एखादा फेरफटका मारल्यास गांजा भरलेल्या चिलमीचा फुटपाथवर बसून आस्वाद घेणारे तुम्हाला अद्यापही आढळतील.

मदनपुरा ही उत्तर प्रदेशच्या मुसलमानांची मुंबईतील वसाहत आहे. त्या वस्तीचे पूर्वीचे स्वरूप आता राहिलेले नाही. उत्तर प्रदेशचे हे मुसलमान वेगवेगळ्या विभागांतून आलेले आहेत. त्यातील अल्प सुशिक्षित तेवढे अस्खलित उर्दू बोलतात; बाकीचे सारे आपापल्या विभागातील पुरभी, उत्तरी, अवधी, मगधी, भोजपुरी इत्यादी हिंदीच्या बोलीतून बोलतात. 'इन्किलाब', 'उर्दू टाइम्स' इत्यादी उर्दू वर्तमानपत्रे ते वाचतात. ते गिरण्यांतून, कारखान्यांतून किंवा जवळच्या कापडाच्या मागांतून काम करत असतात. ट्रेड युनियनचे राजकारण या विभागात चालत असते. ज्या पक्षांच्या कामगार संघटना असतात, त्या पक्षांना त्यांची निष्ठा वाहिलेली असते. उर्दूला मराठीप्रमाणेच राज्यभाषेचा दर्जा मिळाला पाहिजे, याकरिता याच विभागातून एखादा 'जुलूस' निघतो. फेरीवाल्यांच्या संघटनेसारख्या संघटनेचे मोर्चे येथीलच झूला नामक मैदानावरून निघत असतात आणि त्या

मोर्चाचे रसभरीत वर्णन वाचण्यासाठी मग कधी कधी ते 'मराठा'सारखे मराठी वृत्तपत्र वाचताना (किंवा वाचून घेताना) आढळतात! उत्तर प्रदेशच्या समाजजीवनातील सारे स्तर या विभागात एकवटले गेले आहेत. त्यांत चर्मकार आहेत, न्हावी आहेत, धोबी आहेत आणि मागावर काम करणारे व कबीराचा वारसा सांगणारे अन्सारही आहेत! मात्र आपल्या या वस्तीत इतरांना (मुसलमानांनाही) ते टिकू देत नाहीत. मदनपुऱ्याला भेंडी बाजार लागून असला तरी त्याच्या या स्वभावाशी तो अजून जुळते घेत नाही. झूला मैदान आणि केसरबाग हे इवलेसे अंतर पार केले की, लागलीच हा बदल जाणवतो. मग 'डॉन', 'अन्जाम'सारखी पाकिस्तानी वृत्तपत्रे भेंडी बाजारच्या नाक्यावरील वृत्तपत्र एजंटकडे लटकलेली आपल्याला दिसून येतात.

गुमास्ता या विभागात कायदा अस्तित्वात नाही. इथली सलूने, हॉटेले आणि इतर दुकाने रात्री उशिरापर्यंत उघडी असतात. त्यांची सजावट वेगळी, भडक असते. येथील हॉटेले असंख्य आरश्यांनी व ट्यूबलाईटच्या दिव्यांनी रात्रीची झगमगून गेलेली असतात आणि दिवसभर चित्रपट-संगीत कर्णकर्कशपणे आपल्या कानांवर आदळत असते. इराणी हॉटेलवाला या विभागात अभावानेच दिसून येतो. कारण सकाळचा नुसता चहा-पाव खाऊन मुसलमानांचे कधी समाधान होत नाही. त्याला भरपूर नाश्ता हवा असतो म्हणून की काय, येथे चिलियांची हॉटेले आढळतात आणि त्या हॉटेलांमधून मोगलाई पद्धतीचे जेवण सर्रास मिळते. शीग हा भाजलेल्या गोमांसाच प्रकार याच विभागात रस्त्यांवर विक्रीकरता सर्रास ठेवलेला असतो.

हॉटेलमधून गोमांस सर्रास विकले जाते आणि घराघरांतून गोमांसाची विक्री करणारे लोक याच विभागात वावरत असतात. 'बडेका गोश सस्ता मिलता है' हे उत्तर तुम्ही थोडीशी चौकशी केल्यानंतर तुम्हाला देण्यात येते. गाई-म्हशींची बेकायदा कत्तल करून त्यांचे मांस विकणाऱ्या टोळ्या याच भेंडी बाजार-मदनपुरा विभागांत अस्तित्वात आहेत. हिंदूंच्या भावना दुखवाव्यात, म्हणून ते हा धंदा करीत नाहीत. एखाद्या ख्रिश्चनाने जितक्या सहजपणे हातभट्टीचा व्यवसाय करावा तितक्या सहजपणे त्यांनी हा व्यवसाय उचलला आहे आणि बोरिवली, घाटकोपरपासून कुलाब्यापर्यंत कुठेही त्यांनी आपल्या कार्याचा पसारा व्यापला आहे. अत्यंत कठोरतेने ते आपला उद्योग पार पाडतात. भटकणारी गुरे हे त्यांचे भक्ष्य. त्यांची 'मोडस ऑपरेंडी' वाखाणण्यासारखी असते. दहा मिनिटांत ते एका गाईचा (अथवा म्हशीचा) सोक्षमोक्ष लावतात. शस्त्रक्रिया करणाऱ्या शस्त्रवैद्यालाही हेवा वाटावा एवढ्या कुशलतेने गुरे फाडतात, मांस अलग करतात आणि उरलेला भाग फेकून देतात. आपल्या बरोबर बहुधा जीपसारखे एखादे वाहन

बाळगतात. तिच्यात 'माल' टाकून ते क्षणार्धात नाहीसे होतात.

पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर सावकारी करणारे पठाण मुंबईतून काही काळ अदृश्य झाले होते; परंतु कालांतराने ते पुन्हा उगवले आणि आता मुंबईतील नाक्या–नाक्यावर त्यांचे अस्तित्व जाणवू लागले आहे. पठाणांकडून कर्ज घेणाऱ्या लोकांत या पठाणी सावकारीला 'पठाण बँक' असे विनोदाने संबोधले जाते. हे सारेच पठाण पुश्तु नाहीत. त्यांच्यात अफगाण पठाणांचाही प्रचंड भरणा आहे. शिवडीसारख्या ठिकाणी त्यांनी आपला अड्डा बनवला आहे. ते नमाज पढणे, रोजा पाळणे इत्यादी इस्लामी तत्त्वे काटेकोरपणे पाळतात; परंतु त्याचबरोबर निषिद्ध मानल्या गेलेल्या व्याजाच्या धंद्यावरच आपली उपजीविका करत असतात. अशा प्रकारचे धंदा करणारे सुमारे पाच हजार परदेशी पठाण मुंबईत विखुरलेले आहेत आणि त्यातील निम्मे–अधिक गुप्तपणे किंवा बेकायदा इथे राहिलेले आहेत.

मुसलमानांची वस्ती मुंबईत सर्वत्र विखुरली गेली आहे; त्याप्रमाणे मुसलमानांचे एकमुखी सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक जीवन भंग पावले आहे. पूर्वी 'झटका' पद्धतीने बकरे मारावे की नाही, यावर (मुसलमानांत) वाद उद्भवत नसे. मुसलमान त्या प्रकाराविरुद्ध एकवटलेले आढळत, परंतु आता त्यावर वाद होतो. द्विभार्या–प्रतिबंधक कायदा, बुरख्याची पद्धत या बाबतीत आपसांत कडाक्याची चर्चा होते. पाकिस्तानी प्रवृत्तीचे समर्थक आणि विरोधक कडाक्याने राजकीय चर्चा करतात; इतकेच नव्हे, तर इस्लामच्या धार्मिक दृष्टिकोनातून त्या प्रवृत्तींचे पृथक्करण करू पाहतात. दाऊदी बोहऱ्यांच्या बड्या मुल्लांविरुद्ध प्रागतिक मंडळासारखी संस्था या मुंबईतच चळवळ उभारते.

अशा या मतामतांच्या गलबल्यातच राष्ट्रीय चळवळीत सारे जीवन घालवलेली आणि म्हणून मुस्लिम सामाजिक जगतापासून अलग पडलेली हॅरिस, फकी यांच्यासारखी माणसे एखाद्या अफाट महासागरात जेमतेम तग धरून राहिलेल्या इवल्याशा बेटाप्रमाणे वावरत असतात. इस्लामच्या पुनरुत्थानाच्या कार्याशी त्यांनी केलेला 'द्रोह' मुसलमान समाज अद्यापही विसरलेला नाही.

शौकतुल्ला नावाचा उत्तर प्रदेशाचा एक वृद्ध मला नेहमी भेटत असतो. हाही या राष्ट्रीय परंपरेतील माणसांच्या मालिकेतला. आता तो थकला आहे. काही वेळ झाल्यानंतर दम घेण्यासाठी तो रस्त्यातच थांबतो. गांधीजींच्या असहकारितेच्या चळवळीत त्याने उडी ठोकली, तेव्हापासून मांसाहार वर्ज्य केला. या साऱ्या गडबडीत त्याला लग्न करायचीही शुद्ध राहिली नाही! मुसलमान समाजापासून बहिष्कृत झालेला हा माणूस एखाद्या प्रचंड प्रवाहात धारेला लागल्याप्रमाणे कुठे तरी वाहत राहिला...

परंतु आता जराजर्जर झाला असला, तरी घालवलेल्या आयुष्याबद्दल त्याला

कधी खेद वाटत असलेला मला दिसून आलेला नाही. त्याच्या डोळ्यांत ते पूर्वीचे दुर्दम्य निष्ठेचे पाणी अद्यापही चमकताना मला दिसते. गांधीजींच्या 'हरिजन' पत्राच्या प्रती विकणे, हा त्याचा एक आवडता उद्योग होता. 'हरिजन' बंद पडले, तेव्हा तो ढसाढसा रडला आणि मग काही वेळाने शांत झाला. तेव्हा मुसलमान समाजातील जातीयतेचा धिक्कार करताना उद्वेगाने समोरच्या टेबलावर जोराने हात आपटून म्हणाला, ''कंबख्त बदलते नहीं। अभी तक बदलते नहीं!'' एका सबंध समाजाचे प्रसंगी अतिरेकी वागणे हे कडव्या धर्मनिष्ठेचे प्रतीक असले, तर त्या समाजाविरुद्ध उभ्या ठाकणाऱ्या शौकतुल्लांसारख्यांच्या निष्ठेचे मूळ ह्या कडव्या धर्मप्रवृत्तींतच असले पाहिजे!

–आणि या मतामतांतल्या गलबल्यात भेंडी बाजारसारख्या मुसलमान वस्तीचे बेबंद जीवन सुरळीतपणे व्यतीत होते आहे. नव्या बदलाच्या खुणा जणू ते विसरण्याचा प्रयत्न करीत आहे. भेंडी बाजारचे हे प्रचलित स्वरूप आपल्या राष्ट्रीयत्वातील उणिवांचेच प्रतीक आहे, आपल्या राष्ट्रीयत्वाला गेलेल्या तड्याचे ते दुश्चिन्ह आहे.

नेहरूंनी एकदा मुसलमानांशी जनतासंपर्क जोडण्याची घोषणा केली होती. नेहरूंच्या अनेक घोषणांप्रमाणे तीही हवेत विरून गेली आणि मुसलमान इतर समाजापासून अलिप्तच राहिले. मुंबईच्या सर्व वस्त्यांत आता विखुरल्या गेलेल्या या समाजाचे अलिप्त जीवन आता हळूहळू संपुष्टात येत आहे. ते संपूर्णपणे नष्ट होईल आणि मुसलमान भारतीय जीवनात संपूर्णपणे सामावले जातील, तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेचे भारताचे स्वप्न पुरे होईल. तोपर्यंत मात्र भेंडी बाजारसारखी मुसलमानांची वस्ती आपल्या राष्ट्रीयतेला गेलेल्या तड्याचीच जाणीव सतत देत राहणार आहे!

किर्लोस्कर मासिक :
जुलै १९६५
(मुंबई विशेषांक)

भारतीय मुसलमानांचे अंतरंग

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सर्व जमातींचे लोक सहभागी झाले होते, असे म्हणता येणार नाही. तथापि, अल्पसंख्याकांतील बऱ्याचशा जमाती कदाचित स्वातंत्र्यचळवळीपासून अलिप्त राहिल्या असतील; मात्र त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्याला विरोध करण्याचे पाप क्वचितच केले. मुस्लिम जमातीने मात्र स्वातंत्र्य मिळणे याचा अर्थ हिंदूंच्या हातात सत्ता जाणे असा लावला आणि स्वातंत्र्यलढा हा हिंदूंचा लढा आहे, अशी स्वातंत्र्यलढ्याची व्याख्या केली.

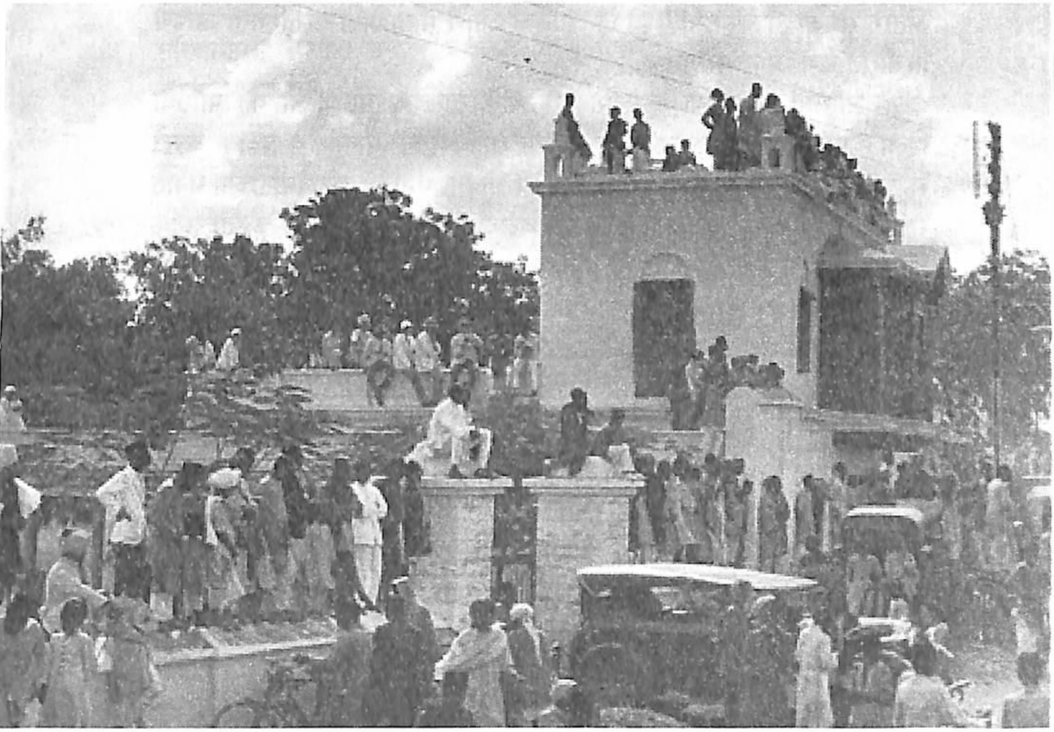
याची कारणे स्पष्ट होती. आपण या देशात अल्पसंख्य आहोत, ही जाणीव भारतीय मुसलमानांना झाली होती. आपण अल्पसंख्य असल्याची जाणीव जगातील साऱ्याच मुस्लिम अल्पसंख्य असलेल्या देशांतील मुसलमानांना आहे, हे येथे आपण लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मुसलमान अल्पसंख्य असलेले देश तसे फार नाहीत. इथिओपिया, सोव्हिएट रशिया, युगोस्लाव्हिया या काही देशांत मुसलमान अल्पसंख्याक आहेत. यातील सोव्हिएट रशियातील परिस्थितीचे अखंड भारतातील परिस्थितीशी काहीसे साम्य आहे. अखंड भारतात मुसलमानबहुल सुमारे पाच-सहा घटक राज्ये होती. सोव्हिएट रशियातही मुस्लिम पाच घटक राज्ये आहेत. तथापि, दोन्ही राष्ट्रांतील या इस्लामीकरणाच्या प्रक्रिया अतिशय वेगळ्या आणि म्हणून महत्त्वाच्या आहेत. भारतात मुस्लिम आक्रमणाच्या आणि सत्तेच्या प्रक्रियेतून इस्लामीकरणाची प्रक्रिया निर्माण झाली. दीर्घ काळच्या मुस्लिम सत्तेमुळे येथील मुस्लिम समाजाला सतत सवलती आणि संरक्षण मिळाले. सत्तेचे हे छत्र होते तोवर या जमातीला अल्पसंख्य असल्याची जाणीव होत नव्हती. इथे ब्रिटिश

आले नसते आणि मोगलराजे राहिले असते, तरी ही जाणीव निर्माण झाली नसती. परंतु लोकशाही राजवटीची मागणी बहुजन समाजाने केली असती, तर मुसलमानांनी तिला तीव्र विरोध केलाच असता. थोडक्यात, समान संधीच्या आणि नागरिकांच्या चौकटीत अल्पसंख्याक म्हणून राहावयास मुसलमानांचा मानसिक विरोध होता आणि तो विरोध अद्यापही कायम राहिला आहे. पाकिस्तानची चळवळ आणि निर्मितीही अल्पसंख्याक म्हणून राहावयास मान्यता न देण्याचाच प्रकार होता. तथापि, त्याची परिणती मुसलमान येथे अधिकच अल्पसंख्य होण्यात झाली! (अखंड भारतातील मुसलमानांचे प्रमाण २४.७ टक्के होते, सध्या भारतात ते १२ टक्के आहे.)

सोव्हिएट रशियातील मुस्लिमबहुल प्रदेश हा झारच्या राजवटीने जिंकून घेतला. तिथे इस्लामीकरणाची प्रक्रिया आधीच होऊन चुकली होती. नव्या राजवटीला (किंवा परक्या राजवटीला) आधी मुसलमानांनी प्राणपणाने विरोधही केला. बुखाराच्या खेदिलने जिहादची घोषणाही दिली होती, परंतु झारशाहीने हा प्रतिकार निष्ठूरपणे मोडून काढला. रशियात क्रांती झाली, तेव्हा मुसलमान या नव्या परिस्थितीशी जुळते घेण्याच्या मन:स्थितीपर्यंत येऊन पोहोचले होते! क्रांतीमुळे त्यांना काहीच गमवावे लागले नाही! कदाचित कम्युनिझमच्या निरीश्वरवादी तत्त्वज्ञानाला त्यांचा विरोध झाला असेल; परंतु साऱ्या कम्युनिस्टविरोधकांना जसे चेचून काढण्यात आले, तसे या मुस्लिम कम्युनिस्टविरोधकांनाही चेचून काढण्यात आले. फुटीरपणाच्या चळवळी दडपून टाकण्यात आल्या आणि आधुनिकीकरणाची एक प्रचंड प्रक्रिया या प्रदेशातही सुरू करण्यात आली.

त्याचबरोबर या प्रदेशात रशियनांची वसाहतही सुरू झाली. ह्या वसाहत करण्याच्या धोरणामुळे लोकसंख्येच्या स्वरूपात हळूहळू बदल करण्यात आला. हा बदल अद्याप होतोच आहे. थोडक्यात, लोकशाहीच्या आणि मूलभूत स्वातंत्र्याच्या चौकटीतील समान नागरिकत्वाला रशियातील मुसलमानांनी अल्पसंख्याक म्हणून विरोध केलाही असता; त्यांना तशी संधी देण्यात आली होती. (काश्मिरात भारतातील नागरिकाला स्थायिक होता येत नाही, हे या संदर्भात आठवल्याखेरीज राहत नाही!)

इथिओपियात या मानसिक संघर्षाला आता आरंभ झाला आहे. इथिओपियातील मुस्लिम अल्पसंख्याकांचा प्रश्न हा भारतातील मुस्लिम अल्पसंख्याकांच्या पद्धतीने सोडवण्यात यावा, असे प्रतिपादन आंतरराष्ट्रीय इस्लामिक नियतकालिके करू लागली आहेत. सोमालिया आणि इथिओपिया यांच्यामधील सीमा-संघर्ष हा इथिओपियातील मुसलमानांच्या या मानसिक अवस्थेचेच प्रतीक आहे. अल्पसंख्याक म्हणून ते इथिओपियात राहावयास तयार

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हैद्राबाद येथील सभा : १९४० चे दशक

नाहीत. त्यांना इथिओपियाची विभागणी व्हायला पाहिजे आहे. बहुसंख्य मुस्लिम असलेल्या सोमालियात राहावयाची त्यांची तयारी आहे!

युगोस्लाव्हियाचा इतिहास थोडा वेगळा आहे. मुस्लिम राजवट तिथे दीर्घ काळ कधी स्थिर झाली नाही. ख्रिश्चन आणि मुस्लिम सत्ताधीशांची रस्सीखेच या प्रदेशात सतत होत राहिली. हा प्रदेश ख्रिश्चन आणि मुस्लिम सत्ताधाऱ्यांच्या हातात सतत येत-जात राहिला. परिणामत: तेथील मुस्लिम नागरिकांत निश्चित निष्ठा निर्माण झाल्या नाहीत. दुसरे असे की, शेजारी जवळच धर्माधिष्ठित बहुसंख्याक मुस्लिम देश अस्तित्वात नाही; या भौगोलिक वस्तुस्थितीचाही युगोस्लाव्हियातील मुस्लिम मनोवृत्तीवर परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे अल्पसंख्याक असल्याची तीव्र भावना युगोस्लाव्हियातील मुसलमानांत तेवढीशी आढळत नाही; तशी ती नसेल, असेही प्रतिपादन अर्थात येथे मला करायचे नाही. भारतीय मुसलमानांचे

अंतरंग समजावून घेण्यासाठी ही ऐतिहासिक आणि भौगोलिक वस्तुस्थिती आपण विचारात घेणे अगत्याचे आहे.

भारतात राहणाऱ्या मुसलमानांनी पाकिस्तानच्या मागणीला का पाठिंबा दिला? पाकिस्तान हे त्यांच्या इस्लामिक राष्ट्रविषयक आकांक्षेचे प्रतीक बनले म्हणून! कारण इस्लाम हे एक राष्ट्र आहे, ही भावना भारतीय मुसलमानांच्या मनात सखोल रुजून बसली होती. खिलाफत चळवळीच्या रूपाने तिचा एकदा उद्रेक झाला. त्या आकांक्षांची परिणती पाकिस्तानच्या निर्मितीत झाली.

परंतु ही भावनात्मक अथवा मानसिक पार्श्वभूमी झाली. व्यावहारिक दृष्ट्या येथे राहणाऱ्या मुसलमानांनी पाकिस्ताननिर्मितीचे पुरोगामी परिणाम का ध्यानात घेतले नाहीत; सुशिक्षित मुसलमानांनीदेखील याचा का विचार केला नाही, असा एक प्रश्न नेहमी माझ्या मनात येतो. या प्रश्नाचे उत्तरही मी सर्वत्र शोधण्याचा प्रयत्न करतो. माझ्या मते, मुस्लिम लीगच्या द्विराष्ट्रवादाच्या सिद्धांतातील अल्पसंख्याक ओलीस धरण्याचा जो सिद्धान्त होता, त्याचा सुशिक्षित मुसलमानांच्या मनावर जबरदस्त दबाव होता, हे एक कारण. सुशिक्षित मुसलमान हा एका दृष्टीने मध्ययुगीन ओलीस ठेवण्याच्या कल्पनेतच अडकून पडला होता. त्याच्यावर आधुनिकतेचे संस्कार खऱ्या अर्थाने झालेलेच नव्हते. (अद्यापही झालेले नाहीत.) दुसरे कारण- भारत झट्कन् एकवटला जाईल, असे येथील मुसलमानांना वाटत नव्हते. सुशिक्षित मुसलमानांनादेखील वाटत नव्हते. हैदराबाद स्वतंत्र होईल, संस्थाने स्वातंत्र्य पुकारतील आणि अशा परिस्थितीत दुबळा भारत व पर्यायाने विस्कळीत हिंदू पाकिस्तानशी स्पर्धा करू शकणार नाहीत, असा सुशिक्षित मुसलमानांचा कयास होता!

अशा या दुबळ्या भारताचे लचके तोडणे पाकिस्तानला सहज शक्य होईल, पाकिस्तानचा विस्तार होत राहील; निदान अर्धा भारत तरी पाकिस्तानच्या ताब्यात जाईल, अशी सुखस्वप्ने उत्तरेकडील सुशिक्षित मुसलमान बाळगत होते! आणि दंगलीचा प्रतिकार हिंदू करणार नाहीत, असेही त्यांना वाटत होते. हिंदू प्रतिकार दुबळा ठरेल, हाही त्यांचा अंदाज होता. हिंदू दुबळा असल्याचे चित्र त्यांच्या मनात मुस्लिम राजवटीच्या दीर्घ काळच्या इतिहासातून निर्माण झाले होते. हिंदू-अध:पतनाचा काळ संपत आला असल्याचे या सुशिक्षित मुसलमानाला कधी जाणवलेच नाही!

भारतातील सुशिक्षित मुसलमानांनी पाकिस्तानच्या निर्मितीचे परिणाम कधी लक्षात घेतले नाहीत, याची ही काही महत्त्वाची आणि कठोर सत्य कारणे आहेत. मुस्लिम सुशिक्षित समाजाचा विचार करण्याचे कारण एवढेच की, कोणत्याही अशिक्षित समाजाला आपण चुकीच्या चळवळीबद्दल दोष देण्यात अर्थ नाही.

कोणत्याही समाजाचे नेतृत्व सुशिक्षितवर्गच करत असतो. चळवळीच्या परिणामांची त्यानेच दखल घ्यायची असते. म्हणून, परिणामांची जबाबदारी त्याच्यावरच येते.

परंतु, मुस्लिम नेतृत्वाचा हा सर्व कयास चुकीचा ठरला. हिंदूंनी दंगलीला दंगलींनी उत्तर दिले. नौखालीची किंमत बिहारमध्ये मुसलमानांना द्यावी लागली. पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर पश्चिम पाकिस्तानमध्ये झालेल्या दंगलीची तीव्र प्रतिक्रिया पूर्व पंजाब व दिल्लीच्या आसपास उमटली आणि त्या विभागातील सर्वच मुसलमानांना परागंदा व्हावे लागले. काश्मीरमधून पाकिस्तानी टोळीवाल्यांना आणि सैन्याला मागे रेटण्यास भारताने यश मिळवले. पाकिस्तानच्या नकाशात काश्मीरचा समावेश झाला नाही; होऊ शकला नाही! (अजून होत नाही.) हैदराबादमध्ये सैन्य पाठवून तेथील मुसलमानांचा भारतातील सामिलीकरणाला असलेला विरोध मोडून काढण्यात आला. पाकिस्तानकडून जुनागढ हिसकावून घेण्यात आले आणि वल्लभभाईंनी सर्व संस्थाने भारतात झपाट्याने सामील करून घेतली. भारत एकवटला गेला. हे फार झपाट्याने झाले. येथील मुस्लिम समाजाने ही अपेक्षा कधी केली नव्हती. त्याला या भारताच्या एकत्रीकरणाच्या प्रक्रियेने जबरदस्त धक्का बसला!

मुसलमान समाजाला या धक्क्यातून सावरायला काही काळ गेला. मुस्लिम समाजाच्या तेव्हाच्या आणि सध्याच्या मन:स्थितीचे गमक म्हणून अलिगढ विश्वविद्यालयाचे उदाहरण देता येण्यासारखे आहे. फाळणीच्या मागणीला पाठिंबा देऊन आम्ही आमचे भवितव्य येथील बहुजन समाजाच्या हाती दिले आहे, असे हतबल झालेला मुस्लिम समाज तेव्हा मानीत होता. अलिगढ विश्वविद्यालयाचे तेव्हाचे व्हाईस चान्सलर आणि मुस्लिम लीगचे उत्तर प्रदेशमधील एक नेते श्री. नबाब महंमद इस्माईलखान यांनी अलिगढ विद्यापीठाबाबत काय करायचे ते सरकारने करावे; हे विद्यापीठ सरकारला बंद करायचे असेल तर खुशाल करावे, असे नेहरूंना १९४७ मध्ये कळवले होते. परंतु १९६४ मध्ये तेथील विद्यार्थ्यांनी केलेल्या दंगलीमुळे विश्वविद्यालयाच्या कारभारात सुधारणा करण्याच्या हेतूने सरकारने टाकलेल्या पावलांविरुद्ध तेथील मुस्लिम समाजाने व नेत्यांनी गहजब गेला आणि सरकारला तसा अधिकार नाही, असे म्हणण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. हा फरक कशामुळे घडला?

खरे म्हणजे, मुस्लिम जातीयवादी प्रवृत्तीत काहीच फरक पडलेला नाही, याचे हे निदर्शक आहे. मुस्लिम जातीयवादी प्रवृत्ती काही काळ परिस्थितीच्या दडपणामुळे दबल्या गेल्या होत्या. त्या पुन्हा आस्ते-आस्ते संघटित झाल्या असून पुन्हा पूर्वीच्याच जोमाने आपले कार्य करू लागल्या आहेत.

येथील मुस्लिम जातीयवादी शक्तीच्या सामर्थ्याचा चढ-उतार हा पाकिस्तानच्या राजवटीच्या स्थिरतेच्या चढ-उतारावर आधारलेला राहिला आहे, हे चाणाक्ष राजकीय निरीक्षकांच्या लक्षात आल्याखेरीज राहणार नाही. पाकिस्तानातील एके काळच्या राजकीय अस्थैर्याने येथील मुस्लिम जातीयवादी राजकारण मंदावलेले होते, परंतु तिथे काही राजकीय बदल झाले. अयूबखानांनी पाकिस्तानला राजकीय स्थैर्य मिळवून दिले. आर्थिक प्रगतीची वाटचाल सुरू केली. लष्करी सामर्थ्य भराभर वाढवायला सुरुवात केली. पाकिस्तान आता भारताशी मुकाबला करावयास सिद्ध झाला आहे, हे हेरलेल्या येथील मुस्लिम राजकीय नेत्यांनी मुस्लिम संघटना उभारण्यास जोरदार आरंभ केला. पाकिस्तानला युद्धात अपयश पदरात पडल्यामुळे येथील मुस्लिम जातीय वृत्ती-मनोवृत्तीच्या तेजोभंग झाला आणि म्हणून या नेतृत्वाने आपला मोहरा बदलला. भारतातील बदलत्या राजकीय परिस्थितीचा त्याने गैरफायदा घेण्याचे ठरवले. मुशावरतची स्थापना आणि मुस्लिम मतांच्या आधारे हिंदूंशी सौदा करण्याचा मुशावरतचा प्रयत्न, हा त्याचाच भाग होता. मुस्लिम मतांच्या आणि संख्येच्या आधारे या देशातील राजकारणाला आपण हवे ते वळण लावू, अशी ईर्षा या नेतृत्वाने बाळगली होती. परंतु उत्तर प्रदेशात सत्ता बदलूनही उर्दूला मान्यता मिळू शकली नाही. सौदा करण्याच्या धोरणाची परिणती रांचीच्या दंगलीत झाली. यामुळे मुस्लिम नेतृत्व आता गोंधळलेल्या मन:स्थितीत आहे. तथापि, आपले काय चुकते आहे याचा विचार करावयाच्या मन:स्थितीत ते अजूनही नाही.

पाकिस्तानला पाठिंबा देण्याची चळवळ आपण केल्याचा हा परिणाम आहे, हे प्रामाणिकपणे मान्य करणारा क्वचितच कोणी मुस्लिम भेटतो. आमची चळवळ योग्य होती, स्वयंनिर्णयाचा (पाक) मुसलमानांना अधिकार होता; अखंड भारतात मुसलमानांची याहूनही अधिक दुर्दशा झाली असती. हिंदूंच्या जाचातून बिचारे पाक मुसलमान तरी सुटले. पाकिस्तानला पाठिंबा मिळाल्यामुळे आम्ही आमचे हक्क गमावलेले नाहीत. हिंदूंशी लढून (मुकाबला करके) आम्ही ते मिळवू, अशी आणि अशा प्रकारची विधाने दहांतील नऊ मुसलमान करताना मला माझ्या उत्तर भारताच्या दौऱ्यात आढळून आले. भारतीय मुसलमानांच्या मन:स्थितीची यावरून आपल्याला कल्पना यायला हरकत नाही.

थोडक्यात, येथील मुसलमानी राजकारणाचे यापुढील धोरण अंतर्गत आणि बाह्य परिस्थितीनुसार ठरत जाणार आहे. एकीकडे येथील मुस्लिम जातीयवादी नेते पाकिस्तान व मुस्लिम देशांच्या इस्लामी करारातून निर्माण होणाऱ्या (किंवा होण्याची शक्यता असलेल्या) सामर्थ्यातून भारतावर दडपण येण्याची अपेक्षा बाळगतील आणि त्याचबरोबर भारतातील राजकीय अस्थिरतेचा गैरफायदा

घेण्याचा प्रयत्नही करत राहणार. मुस्लिम लोकसंख्या वाढवण्याचा एक पद्धतशीर प्रयत्न अस्तित्वात असावा, असे मानावयास आधार आहे. अलिगढ विश्वविद्यालयाच्या एका प्राध्यापकाने माझ्याशी बोलताना क्युबेकमधील वाढलेल्या फ्रेंच लोकसंख्येचे उदाहरण देऊन भारतातील 'मुसलमानांनाही क्युबेकमधील फ्रेंचांप्रमाणे आपल्याला भारतात आणखी एक स्वतंत्र भूमी निर्माण करता येईल' हे काढलेले उद्‌गार मुस्लिम मनोवृत्तीचे यथार्थ दर्शन घडवतात. (क्युबेकमध्ये फ्रेंच कॅथॉलिक आहेत. इंग्रजी कॅनेडियन प्रोटेस्टंट असल्यामुळे ते कुटुंबनियोजन करतात. कॅथॉलिकांनी कुटुंबनियोजन न केल्यामुळे गेल्या ७५ वर्षांत त्यांनी आपली लोकसंख्या वाढवली, असे या प्राध्यापक महाशयांना सांगायचे होते.) वरील विवेचनावरून आपल्यापुढील प्रश्नांची कल्पना यावयास हरकत नाही. प्रथम आपल्याला पाकिस्तानच्या बाबतीत खंबीर धोरण स्वीकारावे लागेल. खंबीर धोरण ठेवणे याचा अर्थ, पाकिस्तानच्या सहकार्याच्या कृतीला प्रतिसाद न देणे असा मात्र नव्हे. जिथे जिथे सहकार्याचा प्रसंग येईल तिथे सहकार्य करणे; त्याचबरोबर पाकिस्तानला काश्मीरसकट कोणत्याही सीमेवर खंबीरपणे रोखून धरणे, असे धोरण आपल्याला दीर्घ काळ आखावे लागेल. कारण भारत-पाक संघर्ष नजीकच्या भविष्यकाळात संपणार असल्याची भोळसट अपेक्षा बाळगून कोणतेही पाऊल टाकणे चूक ठरेल. आपल्याला निदान ५०/७५ वर्षे या युद्धाला तोंड द्यावे लागणार आहे, ही खूणगाठ मनाशी बाळूगन वागावे लागणार आहे.

या बाबतीत आपल्या राष्ट्रीय नेतृत्वाने काही ढोबळ चुका केल्या आहेत, त्या आपण आता टाळल्या पाहिजेत. गांधींजींचे धोरण पाकिस्तानशी व येथील मुसलमानांशी मृदुपणाचे आणि म्हणून चूक होते. नेहरूंचे धोरण पाकिस्तानशी अधिक वास्तववादी, परंतु येथील मुसलमानांशी मृदू आणि म्हणून चूक होते. वल्लभभाईंचे धोरण हे पाकिस्तान आणि येथील मुसलमानांशी खंबीरपणे वागण्याचे होते. त्यातील उणीव एवढीच होती की, पाकिस्तान आणि येथील जातीयवादी मुस्लिम नेतृत्व यांच्याशी खंबीर वागताना मुस्लिम उदारमतवादी व्यक्तींना (मृदू वागून) अधिक वाव देण्याचे धोरण वल्लभभाईंना अजमावता आले नाही.

आपल्या देशातील कम्युनिस्टांनी व समाजवाद्यांनी आलटून-पालटून गांधीजी व नेहरू यांचे चुकीचे धोरणच पुढे चालवले आहे आणि हिंदू जातीयवाद्यांनी वल्लभभाईंच्या धोरणाला आपला आदर्श मानले आहे. ही दोन्ही आत्यंतिक टोके टाळून वास्तववादी धोरण आपल्या देशातील धर्मनिरपेक्ष म्हणवणाऱ्या पक्षांनी आता अवलंबिण्याची वेळ आली आहे. या बाबतीत जनसंघाच्या एका गटाचे उदाहरण देणे अस्थानी ठरणार नाही. काश्मीरमधील पंडित मुलीच्या आंतरधर्मीय लग्नाच्या निमित्ताने झालेल्या आंदोलनाच्या वेळी जनसंघाचे

अध्यक्ष श्री. बलराज मधोक आणि खासदार अटलबिहारी वाजपेयी यांनी केलेल्या निवेदनांतील फरक फार महत्त्वाचा आहे. मधोक यांना हे लग्न होणे नापसंत होते; तर वाजपेयी यांचा आक्षेप ती मुलगी अज्ञान आहे, हा होता. सज्ञान मुलीला कोणाशीही लग्न करण्याचा अधिकार आहे, असे स्पष्ट निवेदन वाजपेयी यांनी केलेले आहे. वाजपेयी यांच्या आणखी एका समतोल विचारांचे उदाहरण येथे देणे गैर ठरणार नाही. गेल्या भारत-पाक युद्धात राजस्थानमधील बारमेर सीमेवर राजस्थान आर्म्स कॉन्स्टिब्यूलरीच्या सैनिकांनी सीमेवरील काही मुसलमानांवर अत्याचार केल्याचे आणि काही स्त्रियांवर बलात्कार केल्याचे वृत्त प्रसिद्ध झाले होते. या प्रकरणी समाजवादी नेते मधु लिमये यांनी लोकसभेत प्रश्न विचारायचे ठरवले आणि त्यावर विरोधी पक्षांच्या नेत्यांची सही मागितली. श्री.वाजपेयी हे जनसंघाचे नेते आहेत, त्यांनी या प्रश्नावर सही दिली आणि कोणत्याही नागरिकांवर अत्याचार होणे मी चूक मानतो, अशी भूमिका घेतली.

मला वाटते, ही भूमिका (म्हणजे अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे, त्याचबरोबर मुस्लिम जातीयवादाला सतत विरोध करणे) मुस्लिम राजकारणाला वळण देण्याबाबत उपयुक्त ठरेल; त्यायोगे मुसलमानांत एका नव्या समंजस नेतृत्वाचा उदय होईल. आधुनिकतेचा संस्कार झालेले नवे मुस्लिम नेतृत्व ज्या क्षणी अल्पसंख्य-बहुसंख्य या जाणिवेतून विचार करायचे बंद करील, त्या क्षणी येथील मुस्लिम मनोवृत्तीत आपल्याला फरक झाल्याचे आढळून येईल!

राष्ट्र सेवादल पत्रिका :
दिवाळी १९६७

हिंदू-मुस्लिम संबंध

हिंदू-मुसलमानांच्या संबंधांचा विचार करताना गेल्या अनेक वर्षांतील चुकीच्या राजकारणाचा केवळ काथ्याकूट केल्याने आपण काही मार्ग काढू शकणार नाही, या निष्कर्षाप्रत आता मी येऊन पोहोचलो आहे. चुकीच्या गतराजकारणाचा विचारच केला जाऊ नये, असे मला प्रतिपादन करायचे नाही; परंतु या प्रश्नाकडे आता एका वेगळ्या मूलभूत चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाणे आवश्यक आहे. दुर्दैवाने या दृष्टीचा आपल्याकडे अभाव आहे.

गतेतिहासाविषयी आपण बाळगत असलेले पूर्वग्रह हे संबंध स्थिर होणाऱ्या मार्गातील एक फार मोठी अडचण आहे. भारतातील आठशे ते हजार वर्षांचा मुसलमानी अंमल हा आपल्या (म्हणजे मुसलमानांच्या) वैभवाचा काळ असल्याचा मूर्ख समज मुसलमानांत प्रचलित आहे आणि या इतिहासाविषयी अनाकलनीय कटुता काही हिंदूंनी बाळगली आहे. हे इतिहासाचे पूर्वग्रह विसरले जाणे अत्यंत आवश्यक आहे. तेवढे ते सोपे नाही, हे मी जाणू शकतो. वर्तमानकाळ अंधकारमय असलेल्या आणि भविष्याबद्दल उदास साशंकता निर्माण झालेल्या काळात गतेतिहासाची शल्ये गोंजारीत बसण्याची मानवी प्रवृत्ती मी समजू शकतो; परंतु त्यातून आपण भविष्याला वळण लावू शकणार नाही, हेही तितकेच स्पष्ट आहे.

'इतिहासाचे पूर्वग्रह आपण विसरायला पाहिजेत', असे मी म्हटल्यानंतर पुण्याला एक हिंदुत्ववादी मित्र चिडले होते! ते म्हणाले, ''मुसलमानांचे (इतिहासातील) अत्याचार आम्ही विसरूच शकत नाही.''

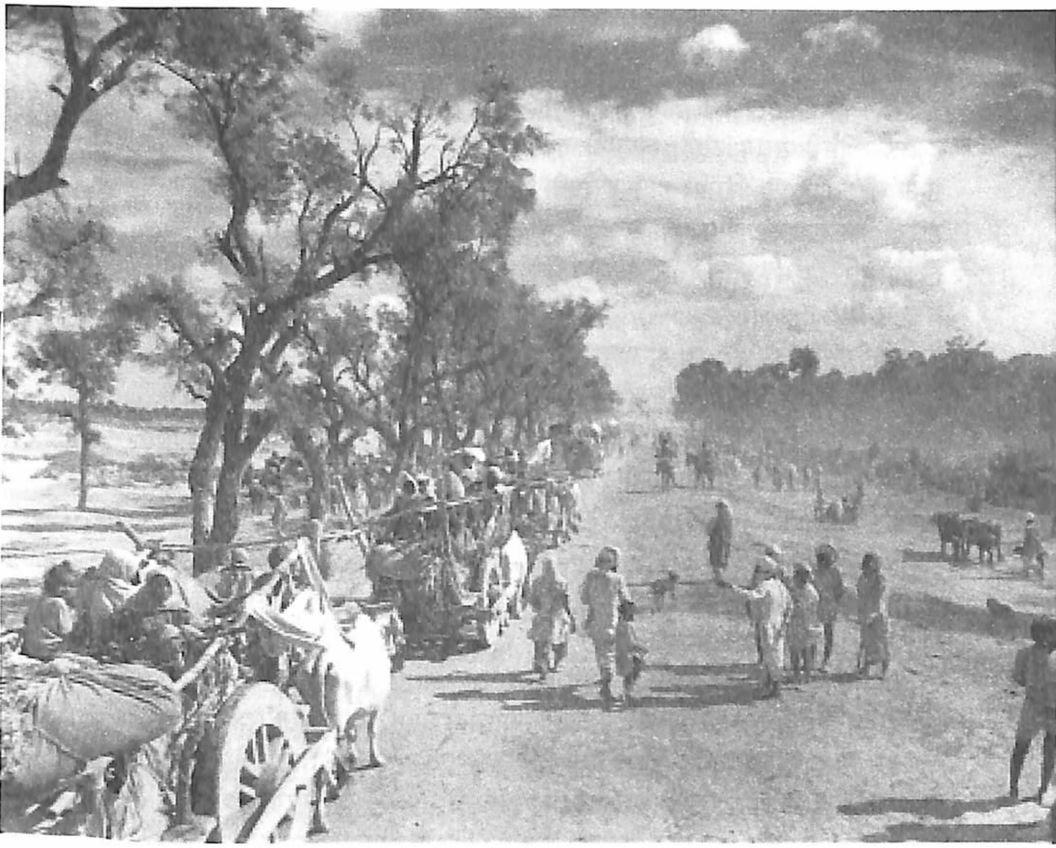
मी त्यांना म्हणालो, ‘‘हे अत्याचार झालेच असले; तर ते माझ्या पूर्वजांवर झाले आहेत, तुमच्या नव्हेत. आणि म्हणून मी आता (नावाने का होईना) तुमच्यासमोर मुसलमान म्हणून ओळखला जातो आणि तुम्ही मात्र हिंदूच आहात. माझ्या पूर्वजांवर झालेल्या अत्याचारांबद्दल आज या हिंदुत्ववादी मित्रांनी शोक करीत कशाला बसावे, हे मला कळलेले नाही.’’

अशाच टोकाचा दुसऱ्या प्रकारचा मूर्खपणा मुसलमान करीत असतात. ‘‘आम्ही भारतावर अमुक वर्षे राज्य केले’’ असे म्हणणाऱ्या मुसलमानाचा पूर्वज कदाचित आक्रमक मुसलमानांचा प्रतिकार करताना धारातीर्थी पतनही पावला असेल! कदाचित शूद्र म्हणून तो चातुर्वर्ण्याच्या नरकात तेव्हा पिचत राहिला असेल, कदाचित मुसलमान सत्ताधाऱ्यांनी त्याला ‘हिंदू’ असल्याबद्दल छळलेही असेल!

इतिहासाच्या या वेगवेगळ्या अवस्थांतून होत गेलेल्या स्थित्यंतरांबद्दल आज आपण काय करणार आहोत? वास्तविक, आज मी मुसलमान असल्याबद्दल मला काही अभिमान वाटत नाही; त्याचबरोबर कसली खंत बाळगत बसण्याचेही मला काही कारण नाही. या स्थित्यंतराच्या अवस्था समजू शकणारी निरपेक्ष दृष्टी आता आपण सर्वांनीच धारण केली पाहिजे. ही दृष्टी न येण्याचे कारण या इतिहासातच आहे. सुमारे आठशे ते हजार वर्षांच्या मुसलमानांच्या राजवटीत भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या पंचवीस टक्के एवढी लोकसंख्या मुसलमान झाली. अखेरी–अखेरीला तर केंद्रीय प्रबळ मुस्लिमसत्ता खिळखिळी झालेलीही पाहण्याचे त्यांच्या नशिबी आले... या काळात हिंदूंची (मी वेगळ्या अर्थाने येथे ‘हिंदूंची’ हा शब्दप्रयोग वापरला आहे.) राज्येही स्थापन होऊ शकली.

मुसलमानांचे धर्मांतराचे जे जगड्व्याळ चक्र तेव्हा फिरत होते, ते भारतात मध्यवर्ती प्रबळ इस्लामी सत्ता दुबळी होताच थांबले गेले; आणि हिंदूंची (अथवा या देशातील बहुसंख्य जनता असलेल्यांची, असे आपण म्हणू) प्रबळ मध्यवर्ती सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वीच ब्रिटिशांनी भारतात पाय ठेवला. हिंदू–मुसलमानांच्या (सत्तांच्या) या ऐतिहासिक संघर्षाचा हा जो चमत्कारिक शेवट झाला, त्यामुळे दोन्ही जमातींतील काही गटांना वस्तुस्थितीचे आकलन झालेले नाही. ती वस्तुस्थिती हीच की, भारतातील मुस्लिम सत्ता हिंदू राज्यांनी दुबळी केली आणि पर्यायाने इस्लामीकरणाच्या प्रक्रियेला पायबंद घातला. हिंदू आणि मुसलमान या दोहोंनाही त्याचे नीटसे आकलन झालेले नाही.

हा सारा प्रकार अप्रत्यक्षरीत्या झाला, हे याचे खरे कारण आहे. मुस्लिमसत्तेच्या वाढीचे चक्र (महाराष्ट्रातल्यासारख्या ठिकाणी) रोखले गेले; परंतु त्या सत्तेचा सरळ–सरळ पराभव झाला नाही. तसा पराभव होणे, हे दोन्ही

भारताची फाळणी, स्थलांतरिताचा ताफा : १९४७

समाजांच्या भावी निरोगी संबंधांच्या दृष्टीने योग्य ठरले असते. आणि म्हणून मुसलमानांच्या तथाकथित आक्रमणाला प्रतिप्रहार करण्याची व उलटी प्रक्रिया सुरू करण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या हिंदूंची आणि ती प्रक्रिया पुढे चालविण्याची जणू ऐतिहासिक कामगिरीच आपल्यावर नियतीने सोपविली आहे असे मानणाऱ्या मुसलमानांची मानसिक प्रवृत्ती, हे या संघर्षाचे एक कारण आहे.

येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की, या इतिहासाची खंत बाळगणाऱ्या हिंदूंची संख्या त्या इतिहासाचा वारसा चालविण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या मुसलमानांहून फारच कमी होती. याचे कारण दोन्ही धर्मांच्या मानसिक प्रवृत्तींत आपल्याला शोधावे लागेल. मोक्षाच्या कल्पनेने भारावलेल्या हिंदूमनाने चुकीच्या बंधनांच्या शृंखला स्वीकारल्या, त्याचबरोबर अशी खंत बाळगण्यापासून ते

मुक्तही होऊ शकले. अतिरिक्त व्यक्तिस्वातंत्र्याने समाजाचा विचार करण्याची पात्रता ते गमावून बसले; परंतु त्याचबरोबर विचार करण्याची परंपरा ते निर्माण करू शकले. विचार करण्याची आणि वेगळे विचार ऐकून घेण्याची हिंदूमनाला गेल्या हजारो वर्षांची सवय आहे. त्यामुळे तटस्थपणे कठोर आत्मपरीक्षण करण्याची मनोवृत्ती त्यांच्यात निर्माण होऊ शकली. या इतिहासाकडे पाठ फिरवली पाहिजे, हे त्यांतील बहुसंख्य समजू शकले.

मुस्लिम मनाला विचार करण्याचीच सवय नव्हती आणि नाही. 'किताबी मजहब' (Religion of Books) श्रेष्ठ असल्याच्या तथाकथित परंपरागत समजुतीत ते इतके गुरफटले गेले की, मुसलमानांचे जे-जे ते चांगले असाच त्यांचा समज होऊन बसला. हा समज अद्यापही कायम आहे. महंमद पैगंबराला फक्त सेमिटिक धर्मसंस्थापकांचीच माहिती होती. त्यामुळे त्याने 'त्या धर्मसंस्थापकांना पैगंबर माना', असे म्हटले. भारतातील धर्मांची त्याला माहिती नव्हती, हे सर्व इतिहासकारांनी तर नमूद केलेच आहे; परंतु पैगंबराच्या काही चरित्रकारांनीदेखील मान्य केले आहे. उदा. : Ideal Prophet by Khaja Kamaloddin आणि योगायोगाने प्रत्यक्ष पराभव (भारतात) होऊ न शकल्यामुळे वैचारिक आवर्तने या समाजात निर्माण होऊ शकली नाहीत.

आपल्याकडे राजकीय जागृतीचा काळ आला, तेव्हा १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात मुसलमान समाजाने प्रचंड प्रमाणात भाग घेतल्यामुळे तो भरडून निघाला होता. आधी आधुनिक शिक्षणाकडे त्याने पाठ फिरविली आणि मागाहून शिक्षण घेण्याची त्याला आवश्यकता वाटू लागली ती सर्व प्रकारच्या संधी हिंदू समाजाला लाभतील, या न्यूनगंडाच्या जाणिवेतून. आधुनिक शिक्षणाने मुसलमान समाजाचा हिंदू समाजाकडे पाहावयाचा मूलभूत दृष्टिकोन वास्तविक बदलायला हवा होता, परंतु तो बदलला नाही. एक प्रकारच्या घाईने घेतलेल्या शिक्षणाने निर्माण झालेली मुसलमानांची पहिली पिढी आधुनिक विचारांनी न भारावली जाता, नव्या लोकशाहीच्या (एक व्यक्ती : एक मत) जमान्यात कारभार हिंदूंच्या हातात जाणार, या विचाराने भयभीत झाली.

वास्तविक, भयभीत होण्यासारखे काहीच नव्हते. किंबहुना, ती अगदी स्वाभाविक प्रक्रिया घडून येणार होती. एके काळी शासकाच्या मनोवृत्तीतून वागणूक देणाऱ्या मुसलमानांना हिंदूंच्याबरोबरच्या दर्जाची कल्पना मानवेनाशी झाली आणि मुसलमानांच्या राजकीय चळवळींची सुरवात ही अशी वेगळेपणाच्या मागण्यांची मुहूर्तमेढ ठरली. बहुसंख्यांक हिंदूंनी मुसलमानांच्या न्याय्य अधिकारांवर गदा आणली असती, असे समजण्यासारखी कोणतीही घटना घडलेली नव्हती. काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर भारतातील सर्व जमातींना तिच्या

आशा-आकांक्षांशी समरस करून घेण्याचे प्राथमिक प्रयोग काँग्रेसच्या नेत्यांकडून करण्यात येत होते.

मुसलमान आधी या चळवळीबद्दल उदासीन होते आणि जेव्हा तिचे स्वरूप त्यांना जाणवले, तेव्हा त्यांनी आपल्या अधिकाराची भाषा सुरू केली. ही अधिकारांची मागणी करणारे मुस्लिम लीगचे नेतृत्व मुसलमानांत असलेल्या स्वतःच्या वेगळेपणाच्या जाणिवेचाच फायदा घेत होते. त्या आधीच्या मुसलमानांतील साऱ्या धार्मिक आणि राजकीय चळवळींची दिशा अशी या बंदिस्त मनाने ठरवून दिली होती. देवबंद येथील इस्लामी धर्मविचारांची चळवळही अशाच प्रकारच्या इस्लामच्या श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेतून उगम पावली होती. ब्रिटिश सरकारविरुद्ध तिचा रोख होता, हे खरे; पण तिचा हेतू भारतात इस्लामी राज्य निर्माण करणे, हा होता. ब्रिटिशांनंतर ती हिंदूविरुद्ध शस्त्र उगारणार, असाच याचा अर्थ होता.

आधुनिक शिक्षणाने युक्त असलेले सारेच मुसलमान या विचाराचे प्रतिनिधित्व करीत नव्हते, हे खरे; परंतु जे करीत नव्हते, ते भौतिकवादाकडे आकर्षित होत होते. याचे कारण स्पष्ट आहे. धर्माचा त्याग केल्याखेरीज त्याला आधुनिकतेचा स्वीकारच करता येत नाही, अशी चमत्कारिक परिस्थिती निर्माण झाली होती आणि आजही काही प्रमाणात अस्तित्वात आहे. सुशिक्षित मुसलमान हा एक तर परंपरागत धार्मिक विचारांतच गुरफटून राहतो किंवा त्याचा त्याग करून मोकळा होतो, या दोन एकांतिक टोकांकडे लंबकासारखा हेलकावे खात असतो. कारण धर्माचा आधुनिक अन्वयार्थ लावण्याची हिंमत तो करू शकत नाही. (धार्मिकतेचा आता नव्याने विचार केला पाहिजे, असे एका मुसलमान मित्राजवळ मी एकदा म्हणालो; तेव्हा त्याने मला 'आहे त्याच्यापलीकडे विचार करायचा नाही, अशी कुराणाची आज्ञा असल्याचे' उत्तर दिले!)

हिंदू-मुसलमानांच्या संघर्षमय संबंधांचे हे एक कारण आहे. तथापि, त्याचबरोबर हिंदू धर्माच्या चातुर्वर्ण्याच्या पद्धतीने केलेला आघातही आपल्याला कमी लेखून चालणार नाही. धर्मांतर झालेल्याला बहिष्कृत केले गेल्याने, त्याच्याशी फटकून वागल्याने मुसलमानांच्या वृत्ती हिंदूविरोधी बनण्यास हातभार लागला आहे; कारण मुळात तो हिंदूच होता, बाहेरून येथे आला नव्हता. सांस्कृतिक दृष्ट्या हिंदूहून त्याचे काहीच वेगळे नव्हते. हा वेगळेपणा निर्माण करावयास धार्मिक श्रेष्ठतेच्या कल्पनेने मुसलमानांनी जसा जाणूनबुजून प्रयत्न केला, तसाच हिंदूंनी आपल्या चातुर्वर्ण्याच्या पद्धतीने अजाणता का होईना फटकून वागण्याने केला. त्यामुळेच इथल्या मुसलमानी मनाची जडण-घडण ही केवळ खास मुसलमानी राहिलेली नाही; चातुर्वर्ण्याच्या संदर्भातील ती हिंदूविरोधी बनली

आहे. जीनांनी या साऱ्याचा फायदा घेतला!

मुसलमानांतील लीगचे नेतृत्व आणि राष्ट्रवादी नेतृत्व यांच्यातील एका चमत्कारिक विरोधाभासाकडे कुणाचे फारसे लक्ष गेलेले नाही. मुस्लिम लीगचे नेते वृत्तीने आधुनिक, परंतु लोकशाहीविरोधी (किंबहुना दहशतवादी) होते; तर राष्ट्रवादी (मुस्लिम) नेतृत्व सनातन, परंपरागत परंतु लोकशाहीला मानणारे होते. आपल्या लोकशाहीविरोधी आकांक्षा साध्य करण्यासाठी लीगवाल्यांनी धर्माचे साधन वापरून सारा मुसलमान समाज आपल्यामागे संघटित केला आणि सनातन नेतृत्वाला हतबल केले. लीगच्या नेतृत्वाच्या कर्तबगारीपेक्षा या राष्ट्रवादी सनातन नेतृत्वातील उणीव याला अधिक कारणीभूत ठरली, कारण धर्माचे आधुनिक स्वरूप मुसलमान समाजासमोर हे नेतृत्व स्पष्ट करू शकले नाही.

जीना आधुनिक विचारांचे होते, म्हणून त्यांचा गौरव करता येणे शक्य नाही; कारण सत्तेच्या आपल्या आकांक्षांखातर त्यांनी ज्या शक्ती मोकाट सोडल्या, त्या गेली अठरा वर्षे झाली तरी आटोक्यात येऊ शकलेल्या नाहीत. मुसलमानांना जीनांनी प्रथम वेगळ्या राष्ट्रवादाची प्रेरणा दिली नाही, हे जितके खरे; तितकेच मुसलमानांतील या प्रेरणेला आपल्या हेतुखातर त्यांनी मोकाट सोडले, हे विसरता येणार नाही. जीनांच्या साऱ्या राजकारणाचे सूत्र हिटलरच्या राजकारणाशी फार जुळते आहे. अखेर हिटलर हा प्रामाणिकपणे जर्मन वंशाच्या श्रेष्ठतेवर विश्वास ठेवत होता आणि जीनांचा तसा (मुस्लिमश्रेष्ठतेवर) नव्हता, म्हणून जीनांचे कृत्य कमी गर्हणीय ठरत नाही. वेगळ्या राष्ट्रविस्ताराची जीनांची प्रेरणा मूलतः हिटलरच्या जर्मन राष्ट्राच्या विस्ताराच्या कल्पनेहून भिन्न नव्हती. शिवाय, हिंदूंच्या बहुसंख्यतेने मुसलमानांचे हित खरोखर धोक्यात येणार नाही, हे समजण्याइतके ते दूधखुळे नव्हते. जीना केवळ मुसलमानांच्या हिताचीच भाषा बोलत नव्हते, तर इस्लाम धोक्यात असल्याची आरोळी त्यांनी ठोकली होती. हिंदू धर्माचे स्वरूप पाहता, दुसऱ्या धर्मावर तो कुरघोडी करणे शक्यच नव्हते व नाही. कारण धार्मिक विस्तारालाच त्यात वाव नव्हता. धर्माच्या विस्ताराची कल्पना खरे म्हणजे इस्लाममध्ये होती (किंवा आहे) आणि म्हणून पाकिस्तान इस्लामी राज्य जाहीर केले गेल्यानंतर इतर धर्मीयांना दुय्यम नागरिकत्व लाभावे, यात मला आश्चर्य वाटले नाही. (भारतातील अल्पसंख्य आणि पाकिस्तानातील अल्पसंख्य यांच्या स्थितीत आपल्याला यामुळेच फरक दिसतो.)

माझ्या मते, जीनांच्या विस्तारवादाच्या प्रेरणा याच मध्ययुगीन भारतातील इस्लामी राजवटीतून निर्माण झाल्या होत्या. भारतात इस्लामी सत्ताधाऱ्यांचे आगमन होण्यापूर्वी जशी तेव्हा वेगवेगळी राज्ये अस्तित्वात होती, तशी काहीशी परिस्थिती स्वातंत्र्यानंतर पुन्हा भारतात निर्माण होईल आणि आपण त्याचा फायदा

घेऊ शकू, असा जीनांचा कयास असावा, असे समजावयास आधार आहे. भारतात संस्थानांचे त्वरित विलीनीकरण झाल्याने जीनांच्या या आकांक्षांना तडे गेले. पाकिस्तानचे आजचे भारताविषयीचे वैर हे या भ्रमनिरासातूनही उद्भवलेले आहे.

भारतातील हिंदू-मुस्लिम संबंधांचा या साऱ्या परिस्थितीतून विचार करायचा, तर तथाकथित मुस्लिम राष्ट्रवादी नेतृत्वाचे अपयश ठळकपणे नजरेत भरते. मुसलमान समाजाला हे नेतृत्व एके काळी वेगळ्या राष्ट्राच्या जाणिवेपासून परावृत्त करू शकले नाही, तर स्वातंत्र्योत्तर काळात उर्वरित भारतातील मुसलमानांना बहुजन समाजाच्या आशा-आकांक्षांशी ते समरस करू शकले नाही. याचे कारण ते सनातनी, परंपरागत होते आणि आहेत, हेच होय. मुसलमानांच्या वेगळ्या राष्ट्राच्या मागणीला ते विरोध करीत होते, एवढ्या अर्थाने ते नेतृत्व निश्चितच राष्ट्रवादी होते. याचा अर्थ, ते भारतीय राष्ट्रवादाची कल्पना मान्य करीत होते, एवढाच होतो; परंतु या नेतृत्वापाशी वेगळेपणाची जाणीव होतीच. ते मुसलमान म्हणूनच स्वतःचा विचार करीत होते. मुसलमान समाजाचा वेगळेपणा त्याला कायमच ठेवायचा होता. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळी जातीय मागणीला विरोध करीत असल्याचे दिसणारे हे नेतृत्व स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वतःच जातीय बनल्याचे दृश्य आपल्याला दिसून आले. याचा परिणाम मुसलमान समाज त्या जुन्याच कल्पनांत गुरफटून राहण्यात झाला. त्याला जुन्या परंपरागत धार्मिक कल्पनेतून आता मुक्त केले पाहिजे.

हे कार्य आपण कसे पार पाडणार आहोत?

मुसलमानांना उपेक्षिततेने वागवणाऱ्या चातुर्वर्ण्याची चौकट आता खिळखिळी झाली आहे, परंतु मुस्लिम परंपरागत मनोवृत्तीला मात्र अद्याप धक्का लागलेला नाही. तिच्यावर आघात केले जाण्याची आता आवश्यकता आहे आणि ते परंपरागततेचा त्याग केलेल्या मुसलमानांनीच केले पाहिजे. मुस्लिम स्त्रियांची चळवळ हा असा आघात करण्याचा एक अल्प प्रयत्न! आपल्या खऱ्या अथवा काल्पनिक गाऱ्हाण्यांचा बागुलबुवा उभा न करता बहुजन समाजाच्या इच्छा-आकांक्षांशी समरस होण्याची प्रवृत्ती मुसलमान समाजात निर्माण होणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात हिंदू समाजाने मुसलमानांना अनुदारतेने वागविले, असे मानायला काही आधार नाही. त्यांच्या विरुद्ध दंगे झाले असतील, तर ती त्यांनीच पाकिस्तानच्या प्राप्तीसाठी सुरू केलेल्या दंगलीच्याच चक्राची प्रतिक्रिया होय. दुखावलेल्या अंतःकरणाने अलिप्ततावादाची जोपासना करून दंगे थांबणार नाहीत. हिंदू समाजाच्या मनात बसत असलेला अविश्वास कृतीने नष्ट केल्याने आणि त्यांचा विश्वास संपादन करूनच मुसलमानांना स्वतःचे रास्त स्थान प्राप्त करून घेता येईल.

त्याचबरोबर सारा मुसलमान समाज हा १९४७ च्या मनोभूमिकेत वावरत असल्याचे गृहीत धरण्याचा मूर्खपणा करूनही आपण त्यांच्या मनोवृत्तीत बदल घडवून आणू शकणार नाही. आज त्या समाजातही विचारमंथन सुरू झाले आहे. नेटकी, अचूक दिशा दाखविण्याचे सततचे प्रयत्न त्या समाजातील काही माणसे जिद्दीने करीत आहेत, त्यांची दखल घेतली गेली पाहिजे; नव्हे, त्यांना बहुजन समाजाने पाठिंबा दर्शविला पाहिजे. अखेर सर्वांबद्दल अविश्वास दर्शविल्याने आपण काहीच साध्य करू शकणार नाही.

आज मुसलमान समाजात विविध प्रवृत्ती अस्तित्वात आहेत. पाकिस्तानविषयीचा जिव्हाळा तर आहेच आहे. (तो केवळ आपण संतापून नष्ट होणार नाही. आपल्या कल्याणाकरिता पाकिस्तानची आवश्यकता आहे, असे मानणाऱ्या समाजाची पाकिस्ताननिष्ठा– ती कितीही चुकीची, राष्ट्रीय निष्ठेशी विघातक आणि संतापजनक असली तरी– समजून घेतली पाहिजे. ती नष्ट करायची असेल, तर पाकिस्तानबाबतीत वेगळे, खंबीरतेचे धोरण अमलात आणले पाहिजे. हिंदू देशबांधवच तुमचे हित आणि जीवित सांभाळतील, पाकिस्तान नव्हे; हे पाकिस्तानला प्रतितडाखे देऊनच आपण सिद्ध करू शकू, त्या समाजावर संताप काढून नव्हे!) सर्वसाधारणपणे– काँग्रेसच्या पाठीशी राहण्याकडे आज मुसलमान समाजाचा कल आहे. परंतु त्यांच्यातील एकसंध वृत्तीही संपलेली नाही. त्याचबरोबर तिचा आविष्कार होण्याचे त्या समाजाच्या एकसंधत्वाचे सामर्थ्य लयाला गेले आहे. एक प्रकारच्या पराभूत मनोवृत्तीत ती आज वावरत आहे. मुसलमान समाज अद्याप जातीयवादीच आहे. तथापि, आक्रमक जातीयवाद आणि बचावात्मक जातीयवाद यांच्यातील फरक आपण ओळखला पाहिजे. एखाद्या समाजाच्या चुकीच्या निष्ठा जेव्हा बचावात्मक पवित्रा धारण करतात, तेव्हा त्यांना आता तडे जात असल्याची विदारक जाणीव त्या समाजाला होऊ लागली असल्याचे हे लक्षण आहे. त्यांच्यातील भ्रमनिरास झालेल्या नव्या पिढीला आपण जवळ करायला हवे, कारण त्याखेरीज त्यांच्यात नव्या मनोवृत्तीचा उदय होऊच शकणार नाही.

'अल्पसंख्याकांचे अधिकार' म्हणून जे काही मागण्यात येते, ते अतिशय अवास्तव आणि चुकीचे असते. अल्पसंख्याकांचे अधिकार तरी कोणते? माझ्या मते, अल्पसंख्याकांना धर्म (म्हणजे धर्माची अध्यात्माची जी बाजू आहे, तेवढ्यापुरता) पाळण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे आणि तो अल्पसंख्याक असल्यामुळे त्याला कुठली संधी नाकारली जाता कामा नये; याखेरीज कोणत्याही वेगळ्या मागणीचा कधी विचार केला जाता कामा नये. कारण या मागण्या आपली अलिप्तता अथवा वेगळेपणा कायम टिकविण्याच्या प्रयत्नांचा एक भाग असतो.

ज्या उदारमतवादी अल्पसंख्य मुसलमान समाजातून परंपरागत नेतृत्वाचा त्याग केला जाण्याची शक्यता होती, तो जीनांच्या द्विराष्ट्रवादाच्या सिद्धांताने साफ निकालात निघाला, ही हिंदू-मुसलमान संबंधांतील एक मोठीच शोकांतिका आहे. भारतात त्याला महत्त्व उरले नाही आणि पाकिस्तानात तो देशद्रोही समजला गेला. या उदारमतवाद्यांच्या प्रवाहाचे संगोपन आपण पुन्हा करणे आवश्यक आहे. पाकिस्तानात ए. के. ब्रोही, जी. एम. सय्यद आदींच्या रूपाने तो अद्याप अस्तित्वात आहे. त्याचबरोबर फाळणीला विरोध करणाऱ्या पाकिस्तानातील गटांची झालेली ससेहोलपट आपण मुकाट्याने पाहत राहण्याचा भयानक गुन्हा केला आहे. सरहद्द गांधी, खान अब्दुल सयदखान, फझलुल हक आणि खिजर हयातखान तिवाना आदींची शोकांतिका ही खरी आपल्या नालायक नेतृत्वाच्या कर्तृत्वहीनतेची शोकांतिका होय. आता ती चूक सुधारली गेली पाहिजे. भारताचे विघटन करण्याचे पाकिस्तानने ठरवले, तरी ते घडवून आणणे तेवढे सोपे नाही. कारण नागप्रदेश अथवा मिझो जिल्हा हा भारताच्या एकूण क्षेत्रफळातील अत्यल्प भाग आहे. तथापि, पूर्व पाकिस्तान अथवा सरहद्द प्रांत म्हणजे तीन-चतुर्थांश पाकिस्तान आणि तेवढा सारा भाग आज असंतोषाने पेटलेला असूनही आपण मुकाट्याने ते पाहत बसलो आहोत. कसलीही अपेक्षा न बाळगता या विभागांतील चळवळींना सातत्याने मदत करीत राहणे आणि पाकिस्तानने प्रहार केल्यास जबरदस्त प्रतिप्रहार करणे, हेच पाकिस्तानबाबतीत धोरण ठेवले गेल्यास भारत-पाक संबंध आणि पर्यायाने येथील हिंदू-मुसलमान संबंध स्थिर होण्यास साह्यभूत ठरेल. अखेर हे दोन्ही देश एकत्र येणार असतील, तर केवळ आपल्या लष्करी बळावर आपण आणू, असे समजणे हीदेखील आत्मवंचनाच ठरेल. याबाबतीत पाकिस्तानातदेखील आपल्याला सदिच्छा आणि नव्या प्रवृत्ती निर्माण कराव्या लागतील. हे आपल्याला काळाचे आणि इतिहासाचे आव्हान आहे, ते स्वीकारण्याची जिद्द आपण दाखविली पाहिजे. मुसलमानांनी परंपरागततेचा त्याग केल्याने या कार्याला गती मिळणार आहे. त्याबरोबर मुसलमानांविषयीच्या सार्वत्रिक संशयाला मूठमाती दिल्याने त्यातील अडचणी दूर होणार आहेत. ज्यांना ज्यांना हे कार्य प्रिय वाटते, त्या-त्या साऱ्यांनी एकत्र येऊन हे आव्हान पार पाडले पाहिजे. सध्याचा काळ त्याला अधिक अनुकूल आहे. त्या दृष्टीने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

राज्यघटनेने आपला देश धर्मातीत केलेलाच आहे. या धर्मातीततेच्या आधारेच आपण पुढे पाऊल टाकू या. अल्पसंख्याक जमातींनी खरे म्हणजे धर्मातीततेचा प्रवाह अधिक बळकट केला पाहिजे, कारण त्यामुळे त्यांच्या हक्कांना आपोआपच न्याय्य संरक्षण लाभते. परंतु, मुसलमान लोक

धर्मातीतपणाचा उदो-उदो करतात, तेव्हा ते धर्मातीत नसतात; धर्मातीततेचे फायदे फक्त त्यांना हवे असतात आणि जबाबदाऱ्या हिंदूंच्या माथ्यावर झटकून ते पुन्हा वेगळे राहू इच्छितात. हे यापुढे चालू देता कामा नये. आपण सर्वांनी समान अधिकार आणि समान जबाबदाऱ्या घेतल्या पाहिजेत. या दृष्टीने दोन्ही समाजांना जवळ आणण्याच्या कामी सर्वांसाठी समान नागरी कायदा क्रांतिकारक ठरेल. शासन जर असा कायदा करीत नसेल, तर शासनाला तो करावयास भाग पाडण्यात आले पाहिजे. मुसलमानांत आधुनिकतेची प्रवृत्ती निर्माण व्हावयास त्यामुळे फार साह्य होईल. वेगळ्या शाळा, वेगळी भाषा, वेगळा शिक्षणक्रम या साऱ्यांनाच आता तिलांजली दिली पाहिजे. भारत आणि पाकिस्तान एकत्र येण्याआधी येथील हिंदू-मुसलमान समाज एकत्र येणे आवश्यक आहे. त्यासंबंधीचे हे विवेचन मी केले आहे, ते अपुरे आहे; परंतु लेखनमर्यादेनुसार पुरेसे आहे, असे वाटते. या सबंध प्रश्नाला अनेक अंगे आहेत. त्या दृष्टीने सर्वांगीण प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. परंतु जे प्रयत्न करायचे ते चुकीचे असू नयेत, एवढा मात्र माझा आग्रह आहे. कारण चुकीच्या प्रयत्नांची फळे आपण सध्या भोगतो आहोत.

'वसंत' मासिक :
सप्टेंबर १९६६

भारतीय मुसलमान : एक कानोसा

नवी दिल्ली
१ ऑगस्ट १९६७

येथे मुस्लिममंडळी शोधूनही सापडत नाहीत. एक तर नव्या दिल्लीत सगळे सरकारी नोकर आणि राजकीय नेते. मधूने *(खासदार मधू लिमये)* काही मंडळींची गाठ घालून दिली. त्यांत काश्मीर राज्यातील माजी खासदार श्री. महंमद शफी हे होते. लोकसभेत एका कँटीनमध्ये आम्ही दोन तास बोललो. या दोन तासांत, शेख अब्दुल्ला जातीयवादी कसे नाहीत, हे ते मला पटवण्याचा प्रयत्न करत होते. लोकसभेच्या कामकाजाची वेळ संपत आली, तेव्हा मधू तिथे आला. ते मधूला म्हणाले,

"तू अब्दुल्लांना भेटायला कोडाईकॅनालला जा. त्यांना आवडेल."

मधू काहीच बोलला नाही. आम्ही दोघे परतताना मला मधू रस्त्यात म्हणाला,

"हा मनुष्य फार चांगला आहे. तू त्याच्याशी संबंध ठेव."

१० ऑगस्ट १९६७

मधूनेच स्कूल फॉर इंटरनॅशनल स्टडीजमध्ये असलेल्या परिमलकुमार दासशी ओळख करून दिली आणि परिमलकुमारने मला अनिरुद्ध गुप्तांकडे नेले. गुप्तादेखील त्याच स्कूलमध्ये शिकवतात. गुप्तांना मुस्लिम प्रश्नात फारसे स्वारस्य

आहे, असे मला प्रथम वाटले नाही. त्यांनाही पीरियडला जायचे होते. निघताना ते म्हणाले,

"तुम्ही उद्या याच वेळेला येथे येऊ शकाल का? माझी पत्नी येणार आहे. तुम्ही तिला भेटावे, असे मला वाटते. ती मुसलमान आहे आणि आमच्या लग्नामुळे आम्हालाही एका वेगळ्या पातळीवर या प्रश्नाला तोंड द्यावे लागले आहे."

दासने मला गुप्तांकडे का आणले, ते आता कळले.

१४ ऑगस्ट १९६७

आज खतिजा गुप्ताला जाऊन भेटलो. श्री. गुप्तादेखील होते. आमची ओळख करून दिल्यानंतर ते पीरियडला निघून गेले. खतिजाने विचारले, "आता बोला."

काय बोलावे, असा मला प्रश्न पडला. मी म्हणालो,

"तुम्हीच सांगा. स्वत:विषयी, तुमची हरकत नसेल तर तुमच्या लग्नाच्या अनुभवाविषयी."

त्या म्हणाल्या,

"मी लखनौची. फिरंगी महल मदरसाचे नाव तुम्ही ऐकले आहे?"

"वा! निश्चितच. मला वाटते, हा मदरसा औरंजेबाने सुरू केला. या वाड्यात पूर्वी युरोपियन्स राहत होते, म्हणून त्याला फिरंगी महल म्हणतात."

"बरोबर. आमचे नाव अन्सारी. लखनौचे अन्सारी हे एक प्रतिष्ठित घराणे आहे. माझे वडील फिरंगी महल मदरशाचे मौलवी होते. सध्या ते ढाक्याला असतात. 'कौमी आवाज' या लखनौच्या उर्दू पत्राचे संपादक हयातुल्ला अन्सारी हे आमच्याचपैकी एक. एरवी ही मंडळी नेहरूंच्या भोवताली वावरायची. नेहरूंच्या धर्मनिरपेक्षतेची स्तुती करायची. परंतु आमच्या लग्नाला त्यांनीदेखील विरोध केला. धर्म विसरणे हे तितकेसे सोपे नाही, हे तेव्हा माझ्या लक्षात आले. तर... मी तुम्हाला लग्नाविषयी सांगत होते. माझ्या सर्वच नातेवाइकांनी लग्नाला विरोध केला. अपवाद माझ्या वडिलांचा. त्यांनी पाठिंबा दिला.

"आम्ही नोंदणी पद्धतीने विवाह केला. एक-दोन दिवस फारसे काही घडले नाही. आणि मग सबंध लखनौ शहरात वातावरण तंग बनले. जातीय दंगा होण्याची भीती वाटू लागली. गंमत अशी की, या काळात अनेक जनसंघवाले आमच्या मदतीला धावून आले. काही दिवसांनी वातावरण निवळले. तेव्हा त्यांनी मला हिंदू करून घेण्याविषयी अनिरुद्धला सुचविले आणि अनिरुद्धने नकार देताच तेही आमचे विरोधक बनले. खरे म्हणजे, आम्ही दोघेही धर्म मानत नव्हतो.

अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांसोबत– बॅ. जीना आणि मुस्लिम लीगचे सदस्य

अजूनही मानत नाही. आमच्या दृष्टीने धर्म पाळण्याचा किंवा बदलण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नव्हता.

‘‘या काळात वडील माझ्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले. ते ढाक्याहून येथे येतात, तेव्हा माझ्याकडे उतरतात. पण आता इतर नातेवाईकही हळूहळू येऊ लागले आहेत.

‘‘खरे म्हणजे, तुम्ही माझ्या बहिणीला भेटले पाहिजे. तिचे यजमानदेखील हिंदू आहेत. किशनसिंग त्यांचे नाव. ते दोघे अलिगढला राहतात. युनिव्हर्सिटी कॅम्पसमध्येच किशनसिंगजींचे पुस्तकांचे दुकान आहे. तिथे तुम्ही कोणालाही विचारा, त्यांच्या दुकानावर तुम्हाला कोणीही पोचवेल. माझी बहीण सार्वजनिक कार्य करीत होती. तिच्याकडून तुम्हाला अधिक माहिती मिळू शकेल.’’

१६ ऑगस्ट १९६७

स्कूलच्या वाचनालयातच कमलेश *(तेव्हाचे डॉ. लोहियांचे खास चिटणीस. सध्या 'प्रतिपक्ष' या दिल्लीहून निघणाऱ्या हिंदी पत्राचे कार्यकारी संपादक.)* भेटला.

त्याने तिथे लॉनमध्ये उभ्या असलेल्या मुलांच्या घोळक्याकडे मला नेले. त्या मुलांत पंचविशीतील एक सडपातळ, खादीचा कुडता आणि पायजमा घातलेला मुलगा उभा होता. कमलेशने माझी त्याच्याशी ओळख करून दिली. त्याचे नाव सईद मन्सूर.

तो म्हणाला, "आपण कुठे तरी जाऊन बसू या." आणि आम्ही चालतच कॅनॉट प्लेसकडे गेलो. चालता-चालता तो म्हणाला, "दिल्लीचा मुसलमान तुम्हाला जुन्या दिल्लीत सापडेल. आम्ही दिल्लीचे आहोत." तो असे म्हणाला, तेव्हा त्याचे डोळे दिल्लीविषयीच्या अभिमानाने लकाकले. आम्ही कॅनॉट प्लेसला पोचलो, तेव्हा उन्हे उतरली होती आणि जुम्मा मशिदीचे उंच मीनार दूरवर दिसत होते. कॉफी हाऊसकडे आम्ही वळलो.

तो म्हणाला, "दिल्लीत सुमारे तीस टक्के मुसलमान फाळणीपूर्वी राहत होते. फाळणीच्या वेळी झालेल्या दंगलीत बरेचसे पाकिस्तानात निघून गेले. आता मूळ दिल्लीवासी असे दोन किंवा तीन टक्के मुसलमान राहत असतील. कराचीला गेलेले हे मुसलमानदेखील एका वेगळ्या कॉलनीत राहतात. या कॉलनीला 'दिल्ली कॉलनी' असे नाव दिले आहे."

या कॉलनीत मी एकदा गेलो असल्याचे आठवते. १९६२ मध्ये मी कराचीला गेलो असताना, एका नातेवाइकाला भेटण्यासाठी या कॉलनीत गेलो होतो. आणि तिथे या नातेवाइकाच्या घरमालकाच्या पत्नी अंगणातल्या मोरीत भांडी धूत असल्यामुळे, सुमारे दोन तास घरात अडकून पडलो होतो! मी जायला निघालो की तो म्हणे, "थांब, घरमालकीण भांडी धूत आहे. ती परदानशीन आहे. परपुरुषाने तिच्यासमोरून असे जाणे बरे नाही."

मी म्हणालो, "तिला दोन मिनिटे घरात जायला सांगा."

तो म्हणाला, "ती मालकीण आहे. तिला असे सांगणे जमणार नाही."

"पण मग अंगणात भांडी धूत कशी बसते? हा कसला पडदा आला?"

"हे बघ, हा वाद नको. इथे असेच वागावे लागेल. हे पाकिस्तान आहे-हिंदुस्थान नाही. तू थोडा वेळ थांब. तिला आत जाऊ दे."

आणि सुमारे दोन तासांनी तिची भांडी धुऊन झाल्यानंतरच मी तिथून बाहेर पडलो!

मन्सूर सईदला ही आठवण सांगितली, तेव्हा तो म्हणाला, "हिंदुस्थानातील मुसलमान याहून वेगळे नाहीत. दिल्लीनिवासी मुसलमानांकडे

चला. तुम्हाला असाच कडक पडदा आढळेल."

मग तो बोलू लागला,

"मला कळत नाही, कुठल्याही मुसलमानाला भेटलो की तो कसल्या ना कसल्या तक्रारी करतो. सबंध मुस्लिम समाज म्हणजे एक कंप्लेन्ट हाऊस आहे, असे वाटू लागते! त्याचे मित्र मुसलमान असतात. संभाषण मुस्लिम व्यक्ती, मुस्लिम इतिहास, मुस्लिम देश आणि पाकिस्तान याच्यापुढे जातच नाही. संभाषणात तो ज्या प्रतिमा वापरतो, त्याही अशाच कशाशी संबंध नसलेल्या असतात. तारिकने स्पेन कसा जिंकला याचे रसभरीत वर्णन करण्यात तो तासन्‌तास गुंगून जातो. पण तो हे सगळे कशाकरता सांगत आहे, हे कळत नाही. या सगळ्यांचा आजच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंध काय? खरे म्हणजे, मी एक परंपरागत–रूढीग्रस्त घराण्यात जन्मलो. माझे आजोबा अखिल भारतीय जमायते उलेमाचे अध्यक्ष होते."*(मौ. सईद अहमद. ते १९६० ते १९६४ या काळात अखिल भारतीय जमायते उलेमाचे अध्यक्ष होते.)*

मी त्याला विचारले, "फाळणीच्या वेळी दंगलीची झळ तुम्हाला लागली नाही?"

तो म्हणाला, "लागली होती. परंतु माझ्या आजोबांना लोक ओळखत. त्यांनी वल्लभभाईंना फोन करून पोलीस मागवले. वल्लभभाईंनी पोलीससंरक्षणाची व्यवस्था त्वरित केली. शिवाय हिंदू समाजातील असंख्य मंडळी त्यांना ओळखत. यामुळे आमच्या मोहल्ल्यातील काही मुस्लिम कुटुंबे इथेच राहिली."

मी त्याला विचारले, "तुम्ही मघाशी म्हणालात की, मुस्लिम नेहमी तक्रार करत असतात. त्या कोणत्या?"

"बऱ्याचशा तक्रारी तुम्हाला माहितीच आहेत. उदाहरणार्थ- दंगली होतात, सुरक्षितता नाही. आता दिल्लीला फाळणीनंतर एकही दंगा झालेला नाही, तरीही दिल्लीच्या मुसलमानाला असुरक्षितता वाटते; याचा अर्थ काय समजायचा? तुम्ही नोकऱ्यांचेच पाहा ना. मला इथे दिल्लीत तरी पदवीधर मुसलमान दीर्घ काळ बेकार असलेला सापडलेला नाही."

मन्सूर सईदने मला सांगितले, "तुम्ही काही दिल्लीनिवासी मुसलमानांना भेटून जा. त्यांचे मनोगत समजून घेणे तुमच्या फायद्याचे ठरेल."

दिल्ली

२० ऑगस्ट १९६७

अनिससुर रहिमानना*(श्री. अनिसूसुर रहिमान हे 'परचमे-हिंद' या उर्दू साप्ताहिकाचे संपादक आहेत. एक जुने स्वातंत्र्यसैनिक.)* पूर्वी भेटल्याचे आठवत

होते. त्यांचा फोननंबर हुडकून काढला आणि त्यांना फोन केला. योगायोगाने ते फोनवर सापडले आणि संध्याकाळची वेळ त्यांनी दिली. संध्याकाळी चार वाजता त्यांच्याकडे गेलो, तेव्हा ते ऑफिसमध्ये नव्हते. नोकराने 'गच्चीवर आहेत' असे सांगितले व मला गच्चीवर बोलावले. ते त्या गच्चीच्या जमिनीवर गादी टाकून बसले होते. मागे तक्क्याला रेलले होते. डावा पाय लांब करून एका तक्क्याला टेकवला होता. त्यांना पायाचे कसले तरी दुखणे आहे, हे मला माहीत होते. त्यांनी चष्म्याच्या कडेतून वर पाहिले. मग विचारले, "तुम्ही दलवाई ना? बसा." नोकराला त्यांनी जोरात हाक मारली आणि चहा सांगितला. मग म्हणाले, "एकदा भेटला होता."

मी म्हणालो, "होय. तेव्हा अतीक*(श्री. अतीक सिद्दीकी. हे एक उर्दू पत्रकार आहेत.)* तुमच्याकडे काम करत होता. पासष्टच्या युद्धानंतरची गोष्ट आहे. आता दोन वर्षे होत आली."

"अतीक आता माझ्याकडे नसतो. आणि दोन वर्षांत इतर काहीही बदल झालेले नाहीत. मुसलमान आहेत तिथेच आहेत. पाकिस्तान आहे तिथे आहे. आणि ते हिंदुस्थानशी भांडत राहणार आहे. हे भांडण लवकर मिटणारे नाही."

मी भीत-भीत म्हणालो, "मी हिंदी मुसलमानांवर एक पुस्तक लिहू इच्छितो, त्यासाठी माहिती गोळा करण्यासाठी आलो आहे."

त्यांनी मधेच अडवून म्हटले, "त्याकरिता माहिती कशाला गोळा करायला पाहिजे? मुसलमान कसे आहेत तुम्हाला माहीत नाही? तुम्ही पुस्तक लिहिताय ना? मग लिहा. सर्व मुसलमान एकजात बेवकूफ आहेत!"

मी हसत-हसत त्यांना म्हणालो, "हे पुस्तक होत नाही; हे वाक्य होईल."

"ही थीम आहे. डेव्हलप करा. तुम्ही दहा पुस्तके लिहिलीत, तरी त्यांचा निष्कर्ष तोच काढावा लागेल!"

मधेच चहा आला. नोकराने नुसताच चहा आणला, तेव्हा ते त्याच्यावर रागावले. त्याला त्यांनी मिठाई व फळे आणायला पिटाळले. दरम्यान, ते बोलत राहिले. मला त्यांनी विचारले,

"तुम्ही आलात कसे? म्हणजे कुठल्या रस्त्याने आलात?"

"हमदर्द दवाखान्याच्या बाजूने."

"तुम्ही येताना किती ठिकाणी पत्ता विचारलात?"

"तीन-चार ठिकाणी विचारला असेन."

"ज्यांना पत्ता विचारलात, ते मुसलमान होते?"

"काही कल्पना नाही." मी म्हणालो, "पण एकाने काही न बोलता गल्ली कासम जान स्ट्रीटकडे बोट दाखवले. दुसरे असे- परवाच जामा मस्जिदकडे आलो

असताना, एका पेपरस्टॉलवाल्याला 'परचमे-हिंद' आहे का विचारले. तेव्हा तो म्हणाला, 'उनके दफ्तर में मिलेगा. यह पेपरस्टॉल पे नहीं मिलता!' आणि त्याने तुमच्या ऑफिसकडे कसे जायचे, हेही सांगितले."

"बरोबर आहे. पाहिलेत ना? आजूबाजूला इथे मुस्लिम वस्ती आहे, त्यामुळे माझे घर एवढेच इथे हिंदुस्थान आहे. बाकी मी संपूर्णपणे पाकिस्तानने वेढला गेलो आहे!"

त्यांनी बाजूच्या फाईलमधून पत्रांचा ढीग काढला.

"ही पत्रे पाहा. कुणाच्या धमक्या येतात, कोणी मी हिंदूंचे पैसे खात असल्याचा आरोप करतो, तर कोणी इस्लामचा दुष्मन असल्याचा शोध लावतो."

हातातल्या पत्रांचा ढीग त्यांनी खाली ठेवला आणि म्हणाले, "तंग आ गया हूँ!"

मी हळूच भीत-भीत म्हटले, "असे निराश होऊन कसे चालेल?"

त्यांनी चष्माच्या कडेतून तिरपे माझ्याकडे पाहिले.

"तुम्ही मला उपदेश करताय? चाळीस सालापासून मी लढतोच आहे. अब्दुल बारींबरोबर *(बिहार काँग्रेसचे अध्यक्ष. त्यांचा १९४७ मध्ये खून झाला.)* काम केले, सय्यद महमूद मजालिस-ए-मशावरतकडे पळाले. मी मात्र मुस्लिम जातीयवाद्यांशी एकाकी लढतो आहे. असा एकटा किती दिवस लढू?"

त्यांनी जवळच पडलेला 'परमचे-हिंद'चा एक अंक माझ्याकडे फेकला. "हे वाचलेत?"

मी अडखळत ते दोन कॉलमी शीर्षक वाचले. शीर्षक होते : 'इन्होने भी मारा।' खालचा मजकूर अतिशय बारीक होता. तो वाचायला माझा फारच वेळ गेला असता. मी त्यांनाच सांगितले, "हे काय आहे, तुम्हीच जरा सांगा-"

ते सांगू लागले,

"मी पाटण्याला एका सभेत गेलो होतो आणि मुसलमान या देशाविषयी प्रेम बाळगत नाहीत व राष्ट्रगीत म्हणत नाहीत, असे म्हणालो. आता हे म्हणणे चूक आहे का? आज आपल्या देशात खरे सांगण्याची चोरी झाली आहे. सभेत हुल्लड झाली. काही मुसलमान होते, त्यांनी आक्षेप घेतला. खुर्च्यांची फेकाफेक सुरू झाली. मी म्हणालो, 'आपण सारे राष्ट्रप्रेमी आहात, हेच आपल्याला सांगायचे आहे ना? मग आपले राष्ट्रप्रेम व्यक्त करण्याची सुवर्णसंधी आताच प्राप्त झाली आहे. आता सभा संपल्यावर आपण राष्ट्रगीत म्हणू या. ते सर्वांनी म्हणणे हाच आपल्या राष्ट्रनिष्ठेचा पुरावा होय.' यावर अधिकच हुल्लड झाली. हुल्लडीतच सभा बरखास्त झाली. आता या हुल्लडखोरांना उद्देशून लोकांनी काही बोलायला हवे,

पण त्यांना कुणीच काही बोलत नाहीत. लोक मलाच दोष देतात. बिहारच्या काही हिंदू मित्रांनी अनिसूसुर रहिमान टाळ्या मिळवण्यासाठी हे लिहितो आहे, असे काही वृत्तपत्रांतून म्हटले आहे. म्हणजे मुसलमान दगडांनी मारतात, ही मंडळी शब्दांनी मारतात, म्हणजेच दोघेही मारतातच. या हिंदू मित्रांना उद्देशूनच मी लिहिले : 'इन्होने भी मारा'!''

मग त्यांनी माझी चौकशी केली. मी कोण, कुठला? गावाचे नाव काय? तालुका, जिल्हा कोणता? माझी राजकीय मते कोणती? कोणत्या राजकीय पक्षाशी माझा संबंध आहे, हेदेखील जाणून घेतले.

दरम्यान, एक मौलाना आले. त्यांनी विचारले, ''आजकाल परचमे-हिंदचा अंक पाठवत नाही?'' मला ते म्हणाले, ''बसा.'' नोकराला हाक मारून त्यांनी ताजा अंक मौलानासाहेबांना दिला. मौलानासाहेबांनी वर्गणीचे पैसे त्यांच्या हातावर ठेवले. मग विचारले, ''मसरुफ हो?''

''होय. हे मेहमान आले आहेत. मुंबईचे आहेत.''

मौलाना म्हणाले, ''मग मी निघतो.''

ते निघून गेले, तेव्हा अनिसूसुर रहिमान मला म्हणाले, ''हा मनुष्य मोठा नेकीचा आहे. पण विचाराने शेवटी कठमुल्लाच! अजूनपर्यंत मी अनेकांना मोफत अंक पाठवत होतो. आता बंद केले आहेत.''

''परचमे-हिंदचा खप काय आहे?''

''खप?'' त्यांनी मलाच प्रतिप्रश्न विचारला. ''किती असेल असे तुम्हाला वाटते?''

''चार-पाच हजार तरी?''

''वाह साब! जेमतेम दीड हजार आहे. त्यातील पाचशे मोफत वर्गणीदार. उरलेल्या दीड हजार प्रतींपैकी बाराशे हिंदू वाचतात आणि 'वाहवा, वाहवा, अनिसूसुर रहिमान, तुम्ही केवढे राष्ट्रभक्त आणि सेक्युलर आहात' असे येऊन सांगत असतात. पण ज्या मुसलमानांसाठी मी हा खटाटोप करतो आहे, ते वाचतच नाहीत. ते 'दावत' पत्र वाचतात. बंगलोरचे 'नशेमन' वाचत असतात. सुशिक्षित मुसलमान 'रेडियन्स' वाचतात. *('दावत' हे दिल्लीहून प्रकाशित होणारे जमाते इस्लामीचे उर्दू दैनिक आहे. दिल्लीहून 'रेडियन्स' हे इंग्रजी साप्ताहिकदेखील जमाते इस्लामी प्रकाशित करते. 'नशेमन' हे उर्दू साप्ताहिक आहे. जमाते इस्लामीच्याच ध्येयधोरणांचे या साप्ताहिकात समर्थन केलेले असते.)* दर आठवड्याला मला किमान पाचशे रुपये नुकसान सहन करावे लागते. न घाटा कम हो रहा है, न कंबख्त मुसलमान बदल रहे है! लेकिन मेरा पेपर बंद नहीं करूंगा. जी में जी है तब तक चलाऊँगा!''

मी म्हणालो, "तुमचा सूर निराशेचा दिसतो आहे. मुसलमान समाजाच्या वागण्यात, वैचारिक श्रद्धेत काही बदल होऊ शकेल, असे तुम्हाला वाटत नाही?"

त्यांनी चष्म्याच्या कडेतून माझ्यावर नजर रोखीत मला विचारले, "आप कभी रेस को गये है?"

"नाही."

"कभी अकडनेवाली घोडी देखी है?"

"नाही."

"कोई घोडी अकडनेवाली होती है, वो किसीको सवार नहीं होने देती. पीछेसे टाँगे झाडती है. लेकिन अगर किसीने हंटर चढाया तो सीधी हो जाती है. मुसलमानों का भी ऐसाही है, अकडनेवाली घोडी जैसा. ब्रिटिशों के खिलाफ मुसलमानोंने पहले ऐसेही टांगे झाडी! उन्होने जब खूप हंटर चढाये तभी सीधे हो गये. ब्रिटिश यहाँ से चले जाने के वक्त तक उनको 'जी हुजूर' करते थे. अब हिंदुओं के खिलाफ टाँगे झाड रहे है. जब हिंदू खूब हंटर चढायेंगे तब सीधे हो जायेंगे. आपके कहने से नहीं! आप मुफ्त अपना वक्त बरबाद मत किया किजीए। जाईये- कहाँ अच्छी बिरयानी वगैरे खाईये और आरामसे अपनी जिंदगी बसर किजिये-"

ते बोलायचे थांबले. आपला पसरलेला पाय त्यांनी आखडता घेतला. मग माझ्या खांद्यावर हात ठेवत ते उभे राहिले. मला निघायची ही अप्रत्यक्ष सूचना होती, हे मी ओळखले. निघताना माझा हात हातात घेऊन ते म्हणाले, "तुमच्या मनात आता कोणते विचार असतील, हे मी ओळखून आहे. 'मुसलमान हंटरनेच सुधारणार असतील, तर मग मी कशाला धडपड करीत आहे?' असा प्रश्न तुमच्या मनात असेल; नाही का?"

मी म्हणालो, "होय. तुम्ही बरोबर ओळखलेत."

"सांगतो. हा मानवी स्वभाव आहे. काही माणसांना स्वस्थ बसवतच नाही. बुरा करनेवाले अपने कारनामे करते रहते है. भला सोचनेवाले अपनी कोशिशें जारी रखते हैं. वह चूप नहीं बैठते. मुसीबतों से हटते नहीं, नतीजा क्या होगा यह भी सोचते नहीं. मै उसमेसे एक हूँ. आप भी उसी में से एक है. नही तो भला इतने लंबे ढुंढने आतेही क्यों? आप भी चूप नही बैठेंगे यह मै जानता हूँ. इसलिए आपको एहसास दिलाना चाहता हूं- जब कुछ करोगे तो यह अनिस्सुर रहिमान आपको साथ देगा!"

त्यांनी प्रेमाने हात दाबला. लंगडतच ते माझ्याबरोबर गच्चीवरून खाली उतरले आणि कुठे तरी जाण्यासाठी लंगडत-लंगडत रस्त्याने चालू लागले.

देवबंद

२५ ऑगस्ट १९६७

मीरतहून देवबंदला आलो. देवबंद अगदीच किरकोळ स्टेशन. पॅसेंजर गाडी खडखड करीत येऊन उभी राहिली. मी उतरून स्टेशनच्या बाहेर पडलो. एका सायकलरिक्षावाल्याने विचारले, "बाबूजी, कहाँ जाना है? मदरेसे मे?"– याला कसे कळले? मदरशात बहुधा खूप लोक येत असावेत.

कडव्या धर्मपंथी मौलानांनी 'देवबंद' हा गाव इस्लाम धर्माच्या प्रचारकार्यासाठी निवडावा, हा एक विनोद. रिक्षातून जाताना देवबंदी टोप्या घातलेली आणि दाढ्या वाढवलेली बरीच तरुण मुले दिसली. हरिद्वारला जसा साधूंचा सुळसुळाट, तसा इथे या दाढीवाल्यांचा सुळसुळाट दिसला. एक मशीद रस्त्याला लागली. नंतर रिक्षावाला थांबला.

थोड्याशाच चौकशीनंतर पैगंबरवासी मौलाना हुसेन अहमद मदनी यांच्या घरी गेलो. दिल्लीला मला असद मदनींनी *(पै. मौ. हुसेन अहमद मदनी यांचे चिरंजीव. जमायतुल उलेमाचे तेव्हाचे चिटणीस व राज्यसभेचे काँग्रेस पक्षीय सभासद.)* पत्र दिले होते. मी गेलो तेव्हा तिथे कुणी मौलानाच होते. त्यांना 'पहिले मौलाना' म्हटले पाहिजे. कारण दिवसभर ते वारंवार भेटले. त्यांनी मला त्या विस्तीर्ण लांबच लांब पसरलेल्या खोलीत नेले. तिथे जमिनीवर सतरंजी पसरली होती. तिच्यावर माझी बॅग मी ठेवली आणि तिथेच बसलो.

थोड्या वेळाने तिथे दुसरे एक मौलाना आले. ते बरेचसे तरुण दिसत होते. पहिल्या मौलानांनी त्यांची ओळख करून दिली. त्यावरून ते असद मदनींचे बंधू असल्याचे कळले. त्यांनी आस्थेने चौकशी केली. "काही संकोच बाळगू नका. घर तुमचेच आहे असे समजा." ते म्हणाले. मग "कशाकरता आला आहात?" अशी चौकशी केली.

मी थोडक्यात त्यांना कल्पना दिली. मग म्हणालो, "मला दरसे निझामियाची *(मुस्लिम धर्मपीठातील अभ्यासक्रमाला 'दरसे निझामिया' म्हणतात. औरंगजेबाच्या आज्ञेवरून निझामुद्दीन या धर्मपंडिताने तो तयार केला, म्हणून आजतागायत त्याच्या नावावरून हा अभ्यासक्रम ओळखला जातो.)* थोडी माहिती देऊ शकाल का?"

मला त्यांनी अभ्यासक्रमाची माहिती पुरवली. मी विचारले, "या अभ्यासक्रमात काही बदल झाले आहेत काय?"

त्यांनी विचारले, "कोणते बदल तुम्हाला हवे आहेत? कुराण, हदीस यात तर बदल होत नाहीत. फक्त इतर काही नव्या बाबी शिकवल्या जातात. उदाहरणार्थ– भूगोल, उर्दू इत्यादी."

मी माझा मुद्दा स्पष्ट केला. म्हणालो, "कुराणात बदल करण्याचा प्रश्न नाही. मी कुराणाच्या अभ्यासक्रमाविषयी बोलतो आहे. कुराण शिकवण्याच्या पद्धतीत काही बदल होऊ शकतो की नाही? उदाहरणार्थ, इतिहास तोच असला तरी इतिहासाची नवनवी पुस्तके निघत असतात. नव्या पद्धतीने, नव्या दृष्टीने इतिहास शिकवण्यावर सध्या भर दिला जातो. कुराण, हदीस यांच्या अभ्यासक्रमाबाबत असे काही होत आहे का?"

त्यांनी विचारले, "कुराण आणि इतिहास एकच आहे का?"

मी हतबुद्ध झालो आणि अधिक प्रश्न विचारण्याचा नाद सोडून दिला.

मदनीसाहेब थोड्या वेळाने निघून गेले आणि पहिले मौलाना पुन्हा प्रकटले. कानाशी लागून बोलतात तसे, खालच्या आवाजात म्हणाले, "तुमची दुपारी मौ. तय्यबसाहेबांशी भेट होईल. त्यांची वेळ नक्की केली आहे." आणि मग ते तय्यबसाहेबांबद्दल तक्रारी करू लागले. "मौ. हुसेन अहमद मदनी 'रहिमतुल्ला हे अलय' यांनी येथे निर्माण केलेले सगळे नष्ट करण्याचा तय्यबसाहेबांनी चंग बांधला आहे. त्यांनी निर्माण केलेली परंपरा, त्यांचे विचार- सर्व काही नाहीसे केले जात आहे. आता हेच पाहा ना. मौ. मदनी 'रहिमतुल्ला हे अलय' यांनी या घराच्या अंगणात एक आंब्याचे झाड लावले होते, तय्यबसाहेबांनी ते गाडून टाकले!"

ते गृहस्थ मला हे सगळे का सांगत आहेत, हे कळेना. मौ. मदनींच्या नावामागे 'रहिमतुल्ला हे अलय'ची उपाधी उच्चारण्याची त्यांची लकब मला मजेदार वाटली. साधारणत: मृत अवलिया-संतपुरुष यांच्या नावाचा उच्चार 'रहिमतुल्ला हे अलय'ने *(याचा अर्थ 'परमेश्वराची त्याच्यावर कृपादृष्टी होवो')* होत असतो. परंतु मागाहून माझ्या लक्षात आले की, कोणत्याही मृत मौलानाच्या नावानंतर 'रहिमतुल्ला हे अलय'चा उच्चार ते करीत होते. मौ. शब्बीर अहमद उस्मानींचा *(मौ. उस्मानी १९४० मध्ये जमायतुल-उलेमा या संघटनेतून फुटून निघाले व पाकिस्तानचे पुरस्कर्ते बनले.)* मी उल्लेख केला, तेव्हा माझ्याऐवजी त्यांनीच 'रहिमतुल्ला हे अलय'चा गजर केला. त्यानंतर कोणत्याही फालतू मृत मौलानाच्या नावाचा उच्चार 'रहिमतुल्ला हे अलय'खेरीज होत नाही, हे माझ्या लक्षात आले. देवबंदचे हे सगळेच मौलाना मृत्यूनंतर पीर-अवलिया बनतात, हे पाहून गंमत वाटली!

दुपार झाली आणि एकदाचे जेवण आले. जेवण येताच अनेक मौलाना, कुठून कुणास ठाऊक, उपस्थित झाले. जेवण म्हणजे एका मोठ्या परातीत मटणाचे कालवण आणि एका मोठ्या रुमालात बांधलेल्या गव्हाच्या पोळ्या. सर्व जण त्या परातीभोवती वर्तुळाकार बसले. मीही बसलो. तेवढ्यात मौ. मदनी आले. त्यांनी माझ्याशी एव्हाना बोलत असलेल्या मौलानांना इशारा केला. त्यांनी

एका छोट्या प्लेटमध्ये मटणाचे कालवण आणले व माझ्या पुढ्यात ठेवले. मी म्हणालो, ''मला हे वेगळे कशाकरता? आपल्याबरोबर मीही खाईन की.''

''तुम्हाला ते पचणार नाही.'' मौ. मदनी मला म्हणाले. ''हे म्हशीचे मटण आहे. तुम्हाला खायची सवय नाही, म्हणून तुमच्याकरता बकऱ्याचे मटण आणले आहे.''

''इथे म्हशीचे मटण कसे काय मिळते?''

''गाईचे मिळत नाही म्हणून!'' मदनीसाहेब शांतपणे म्हणाले, ''गोहत्येला बंदी आहे. बकऱ्याचे मांस परवडत नाही. या मदरशात एकूण पंधराशे विद्यार्थी आहेत. एवढ्यांना बकऱ्याचे मटण कुठून आणायचे? म्हणून आम्ही म्हशीचे मटण आणतो. ठीक आहे. तुम्ही जेवायला लागा. सकाळपासून काही खाल्ले नसेल.''

''बिस्मिल्ला हिरीमा निर्रहिम'' असे म्हणून त्यांनी हातात रुमाल घेतला आणि त्यातील पोळ्या ते प्रत्येकाला वाटू लागले. प्रथम मला दिल्या. आम्ही जेवू लागलो.

मौ. मदनीदेखील जेवतच होते. परंतु जेवता-जेवता ते प्रत्येकाच्या हातातली पोळी संपली की चटकन रुमालातील देत होते. तेवढ्यात तिथे एक गृहस्थ आले. त्यांची आधीची ओळख होती. 'अस्सलामुअलयकुम'ची फैर झडली. जेवायला बसलेल्या प्रत्येकानं 'अस्सलामुअलयकुम' म्हटले आणि प्रत्येकाला आदबशीरपणे वाकून त्या गृहस्थांनी 'वालेकुम सलाम'चा प्रतिजवाब दिला.

''जेवायला या, जेवायला या-'' जवळजवळ साऱ्यांनीच त्यांना आग्रह केला.

''जेवण झाले आहे. तुमचे चालू द्या. काही कामानिमित्त आलो होतो. म्हटले, मदनीसाहेबांच्या घराला भेट देऊन जावे.''

''बरे केले आलात. तुम्ही आग्र्याला असता, नाही का?'' मदनीसाहेबांनी विचारले. स्वत: जेवणे, इतर जेवणाऱ्यांच्या हातातील पोळी संपताच झटकन त्यांना हातातल्या रुमालातील पोळी देणे आणि आलेल्या त्या गृहस्थांबरोबर संभाषण करणे, या तिन्ही क्रिया ते एकाच वेळी बिनचूक पार पाडत होते.

ते गृहस्थ मदनीसाहेबांना काही वेळ निरखीत राहिले. मग एकदम म्हणाले, ''मरहुम हुसेन अहमद मदनीसाहेबांच्या वेळेपासून मी येथे येत आहे. ते असेच सगळ्यांबरोबर जेवायला बसायचे. अशीच परात, अशाच पोळ्या आपल्या हाताने प्रत्येकाला द्यायचे. तसेच चालले आहे. तुम्ही वडिलांची ही परंपरा तशीच चालवली आहे.''

मौ. मदनीसाहेबांचा चेहरा लकाकला. तोंडाशी आलेला घास तसाच थांबवून ते म्हणाले, ''होय. आणि असेच चालणार. इन्शाअल्ला, आम्ही या परंपरा

अशाच जतन करून ठेवणार!"

जेवण संपले. बरीचशी मंडळी पांगली. मग मी, पहिले मौलानासाहेब, तिथे हिशेबाचे कामकाज पाहणारे एक मौलाना आणि दुसरे एक पेशावरी मौलाना असे उरलो. बोलण्यासारखे काही नव्हतेच. मी तसाच बसून राहिलो. तेवढ्यात आणखी एक गृहस्थ आले.

पुन्हा 'सलामअलयकुम'ची फैर झडली. त्या गृहस्थांनी देवबंदी टोपी घातली होती. थोडी पूर्वीची ओळख असावी, असे दिसले. पैशांचा व्यवहार पाहणारे मौलाना सावरून बसले. "आईये, आईये"चा त्या साऱ्यांनीच गदारोळ केला. मग बोलणे सुरू झाले.

"कधी आलात?"

"चार महिने झाले."

"कुठे असता?"

"मदिना मुनव्वरा."

मदिन्याचे नाव कानावर पडताच सारेच जण "वाहवा, वाहवा" म्हणाले. त्यांचे चेहरे सांगू लागले, 'तुम्ही किती भाग्यवान! मदिन्याला असता! आम्हाला तर त्या पवित्र शहराचे दर्शन केवळ कल्पनेनेच घेता येते!'

"आता किती वर्षे झाली?'

"बटवारा झाला आणि लगेच गेलो. मी लुधियानाचा. दंगल झाली. मुसलमानांची पंजाबमध्ये नावनिशाणीही राहिली नाही. मी दिल्लीला आलो. सर्वस्व गेले होते. काही दिवस कसे तरी चार नातेवाइकांकडे काढले. तेवढ्यात अरबस्तानात मौलवी हवे असल्याचे कळले. मी गेलो. काही दिवस एक मदरसा चालवला. मग हिऱ्यांच्या विक्रीचे दुकान काढले. आता मौलवीगिरी करत नाही. तिजारतच करतो."

"तिथे दुकाने उघडी टाकून फिरता येते, इथल्यासारखे नाही; खरे ना?" पेशावरी मौलानांनी विचारले.

"अगदी खरे. अगदी रस्त्यावर फेरीवाला आपल्या मालावर रुमाल टाकून नमाजेला जाऊन येतो. कोणी त्याच्या मालातील पिनदेखील उचलणार नाही."

मधेच संभाषणात मी स्वत:ला झोकून दिले. म्हणालो, "तसे म्हणायचे तर तेथील हिऱ्याचे दुकान तसेच उघडे टाकून तुम्ही इथला प्रवास आटोपून जायला हरकत नाही. असेच ना?"

त्या साऱ्यांनी चपापून माझ्याकडे पाहिले. मग मदिनावाल्यांनी विचारले, "हे कोण? इन्का तआर्रुफ नहीं करवाया आपने."

"यांचे नाव दलवाई. हमीदसाहेब दलवाई. मुंबईहून आले आहेत.

मुसलमानांवर पुस्तक लिहू इच्छितात. देवबंद मदरशाची माहिती गोळा करायला इथे आले आहेत.''

''वाहवा! चांगले नेकीचे काम करीत आहात!'' मदिनावाले उद्गारले. परंतु माझ्या बोलण्यावर प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचे मात्र त्यांनी टाळले.

खिशातून त्यांनी शंभर रुपयांची नोट काढली आणि पैशांचा व्यवहार पाहत असलेल्या मौलानांकडे मदरशाकरता दिले. त्याची पावती करून दिली. दरम्यान, कोणीच काही बोलेना. माझ्या बोलण्यामुळे त्यांच्या संभाषणाचा रंग विस्कटला की काय, असे मला वाटू लागले. मी काहीसा अवघडून बसलो.

हिशेब सांभाळणारे मौलाना बोलू लागले, ''असे तुमच्यासारखे दाते आहेत, म्हणून हा मदरसा चांगला आहे. परंतु पंधराशे विद्यार्थी. त्यांच्याकडून आम्ही एक पैसादेखील घेत नाही. जगातील सर्व देशांतील मुसलमान आम्हाला पैसे पाठवतात.''

''चालवायला तो समर्थ आहे!'' मदिनेवाल्यांनी आकाशाकडे बोट दाखवले. त्यांना स्वत:कडे श्रेय घ्यायचे नव्हते. आणि मग झटकन ते माझ्याकडे वळून म्हणाले, ''हमीदसाब, अरबस्तानचे कायदेकानू वेगळे आहेत. म्हणून तिथे चोऱ्या होत नाहीत. तिथे इस्लामचे कायदेकानून अस्तित्वात आहेत.''

''मला माहीत आहे.'' मी शक्य तितक्या नम्रपणे म्हणालो.

''आणि आपले भारतीय मुसलमान तिथे काझी आहेत. ते न्याय देतात. तेच अरबांना मजहब शिकवतात.''

''वाहवा! सुभानअल्ला! अरबांच्या पूर्वजांनी आमच्या पूर्वजांना इस्लाम शिकवला; आता आम्ही आमच्या इस्लाम शिकवणाऱ्यांच्या वारसदारांना तो शिकवत आहोत. त्यांचे ऋण फेडीत आहोत. वाहवा!'' हिशेब ठेवणाऱ्या त्या मौलानांनी भावनावेगाने डोळे मिटून घेतले!

''कुठे कुठे फिरलात?'' पेशावरी मौलानांनी मदिनेवाल्यांना विचारले.

''सगळ्या ठिकाणी जातो आहे. मदरसे, मशिदी पाहतो आहे. जेवढे होईल तेवढे दान करतो आहे.''

''दिल्लीला गेला होता?''

''होय, जुन्या दिल्लीतही फिरलो. पण का कुणास ठाऊक, मला लोक निरुत्साही, मरगळलेले दिसले. कुणाच्या चेहऱ्यावर टवटवी म्हणून दिसली नाही.''

''अरे भाईसाब, पहले चांदनी चौक वगैरा मोहल्लोमें मुसलमान रहा करते थे. अब वह वहाँ नहीं दिखाई देते. मुसलमान के चेहरेपे जो तजल्ली दिखाई देती है वो भला काफरके चेहरे पर कहाँ दिखाई देगी?'' हिशेब पाहणारे मौलाना म्हणाले.

"हां, हां. लेकिन महंगाई भी बढ़ी है. लोग उसीसेही तंग आये हुये महसूस हुये!" मदिनेवाले म्हणाले. बहुधा काफिरांच्या चेहऱ्यावर तेज नसल्याच्या सिद्धान्तावर (मदिन्याला राहूनही) त्यांचा विश्वास नसावा!

ते निघून गेले. मंडळी पांगली. कोणी तरी एक मुलगा आला. पहिले मौलाना माझ्याशेजारीच बसून राहिले होते. ते म्हणाले, "जरा आपण बाहेर फेरफटका मारून येऊ या."

त्यांनी संबंध मदरसा दाखविला. वर्ग चालू होता. एका वर्गात एक मौलाना हदीस शिकवीत होते. बाहेर उभे राहून थोडा वेळ त्यांचे प्रवचन ऐकले. काही विद्यार्थ्यांना भेटलो. त्यांच्याशी इच्छा असूनही चर्चा करता आली नाही. ते वर्गात जायच्या घाईत होते. जे घाईत नव्हते, ते बोलू इच्छित नव्हते. त्यांच्या शिक्षकांच्या समोर आपली मते मांडायला त्यांना अवघडल्यासारखे वाटत होते काय, काही कळले नाही.

रस्त्यात पुस्तकांचे दुकान होते. त्यात मौ. हुसेन अहमद मदनींच्या आत्मचरित्राचे दोन्ही खंड उपलब्ध होते. मी ते विकत घेतले. परतताना तो मुलगा म्हणाला, "हमीदसाहेब, नुकताच रांचीला दंगा झाला. मुसलमानांवरला हा जुलूम कधी थांबेल? तुमचे मत काय आहे?"

मी काहीच बोललो नाही, तोच पुढे म्हणाला, "आमचे काय आहे, ते आम्हाला देऊन का टाकत नाहीत?"

पहिले मौलाना म्हणाले, "यह गलत बात है. आता पुन्हा देण्या-घेण्याची भाषा बरोबर नाही!"

ते अधिक काही बोलले नाहीत. परंतु एवढ्या समंजसपणाची भाषा फक्त त्यांच्या तोंडून सकाळपासून पहिल्यांदाच मी ऐकत होतो.

मी त्या मुलाला विचारले, "तू काय करतोस?"

"नोकरी."

"पढाई किती झाली आहे?"

"फारशी नाही. उर्दूतून लिहिता-वाचता येते."

"हे 'आमचे', ते 'तुमचे' तुला कुणी शिकवले? मुसलमानांना वेगळे द्यायचे म्हणजे काय? त्यांना एकदा पाकिस्तान दिले गेले, हे तुला माहीत आहे का?"

"जाऊ द्या हो, तो बच्चा आहे! मोठी माणसे काही तरी बोलतात, ते मुले ऐकतात आणि विचार न करता तेच बडबडू लागतात!"

मौलवीसाहेबांचे म्हणणे खरे होते. पण याचा अर्थ, कुठे तरी असे बोलले जात आहे, असा होतो. कुठे? मशिदीतून, मोहरमच्या वाज*(प्रवचन)* मधून

खुतबा *(सामुदायिक नमाजेनंतर देण्यात येणारे प्रवचन)* पढताना? राजकीय आणि धार्मिक पुढाऱ्यांच्या खासगी बोलण्यातून? त्या मुलाच्या बोलण्यातून जो विचार ध्वनित होत होता, त्याच्या परिणामाच्या कल्पनेने मी शहारलो.

अखेरीला मौ. तय्यबना भेटलो. ही भेट बरीच औपचारिक, नेहमीच्या सोपस्कारांनी परिपूर्ण ठरली. एका इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर. फरशीवर सतरंज्या आणि मऊ-मऊ गाद्या. मधोमध तक्क्याला टेकून तय्यबसाहेब बसलेले. जरा भांबावलेल्या मन:स्थितीतच आत प्रवेश केला. त्यांना आदाब अर्ज करून समोर बसलो. आजूबाजूला बरेचसे मौलाना बसलेले. त्यात आधी जेवण करताना उपस्थित असलेलेही काही होते. मदिनेवाले मौलानाही तय्यबसाहेबांच्या दर्शनाला आले होते.

माझ्या आदाब अर्जचा स्वीकार करून तय्यबसाहेबांनी कुणाला तरी खूण केली, तसा चहा आला. अतिशय छोटे रंगीबेरंगी ग्लास. त्यात कोरा चहा. याला काश्मिरी चहा म्हणतात. येथे 'कावा' या नावाने तो ओळखला जातो. 'बिस्मिल्ला हिर्राम निर्रहीमा'चा गजर झाला आणि सर्वांनी ते ग्लास तोंडाला लावले.

"वाहवा! क्या लजीज चीज है!" मदिनावाले रिकामा ग्लास खाली ठेवून उद्‌गारले आणि मग ती शांतता भंग पावली. मी तय्यबसाहेबांकडे पाहिले. त्यांचा चहा संपला होता. त्यांचे पाणीदार डोळे माझ्यावरच रोखले गेले होते. दाढी अर्धवट पिकलेली. खास काळी टोपी. पाय अदबशीरपणे दुमडलेले. समोर कसले तरी पुस्तक.

माझ्या मनात त्यांच्याविषयी आधीच अढी निर्माण झाली होती. कारण नेहरूंच्या मृत्यूनंतर काही मुसलमानांनी मशिदीत नमाज अदा केली आणि 'त्यांना जन्नत नसीब होवो' अशी दुवा म्हटली. यावर काही मुस्लिम मंडळींनी मौ. तय्यब यांच्याकडे फतवा मागितला. प्रश्न असा- बिगरमुसलमानाच्या मृत्यूनंतर मुसलमान त्याला जन्नत लाभावी म्हणून प्रार्थना म्हणू शकतो काय?

'नाही' असे मौलाना तय्यब यांनी आपल्या फतव्यात उत्तर दिले आहे. हे उत्तर तसे मासलेवाईक आहे. त्यांनी फतव्यात पुढे म्हटले आहे : ज्यांना नेहरू जन्नतीत जावे असे वाटत होते, त्यांनी त्यांना (नेहरूंना) त्यांच्या हयातीत मुसलमान केले असते तर इस्लामची फार मोठी सेवा त्यांच्या हातून घडली असती. बिगरमुस्लिमासाठी अशी प्रार्थना म्हणणे हाच इस्लामद्रोह आहे. ज्यांनी प्रार्थना म्हटली, त्यांनी आपण मुसलमान असल्याची जाणीव ठेवली नाही. लानत हो ऐसे लोगोंपर खुदाकी!

मौ. तय्यबनी विचारले, "काय काय पाहिलेत? कोणती माहिती हवी आहे आपल्याला आमच्याकडून?"

मी थोडक्यात त्यांना काय पाहिले, याची कल्पना दिली. मग प्रश्न विचारला, "बिगरमुसलमानाला या मदरशात शिकायला प्रवेश मिळू शकेल?"

"नाही. हिंदू धर्मपीठांत अहिंदूला प्रवेश मिळत नाही. ख्रिश्चन सेमिनरीमध्ये इतरांना प्रवेश मिळत नाही. तसाच इथे बिगरमुसलमानांना मिळणार नाही."

"स्त्रियांना? मुस्लिम स्त्रियांना इथे धर्म शिकता येतो?"

"नाही, कारण स्त्रिया मौलवी बनत नाहीत."

"बनू शकतील."

"आम्हाला बनवायच्या नाहीत."

मागाहून मला कळले की, स्त्रियांना या मदरशाच्या आवारातदेखील प्रवेश करता येत नाही.

मग मी जरा धीर करून विचारले, "आपण नेहरूंच्या मृत्यूनंतर एक फतवा काढला होतात. दि. २० जून १९६४च्या 'दावत'च्या अंकात तो प्रसिद्ध झाला आहे. त्याच्यावर बरीच उलट-सुलट चर्चा झाली आहे. आपल्याला त्याविषयी आज काय वाटते?"

"माझे ते मत कायम आहे. मी योग्य तेच म्हटले आहे. तुम्ही धर्मशास्त्र वाचले आहे?"

"नाही."

"इस्लामविषयी काही वाचले आहे?"

"फारसे नाही."

"मग आपण वाद कसा घालता?"

"माझा मुद्दा वेगळाच आहे. धर्मविषयक मूल्ये बदलतात की नाही, असा माझा प्रश्न आहे. उदाहरणार्थ- ख्रिश्चन चर्चमध्ये नेहरूंच्या मृत्यूनंतर प्रार्थना झाल्या. त्यांच्या धर्मश्रद्धेला कुठे बाधा आलेली नाही."

"म्हणूनच तुम्ही इस्लाम समजावून घेतला पाहिजे. हिंदुस्थानात केवळ नावाचे मुसलमान राहणार की इस्लामदेखील राहणार, असा प्रश्न आहे. पूर्वीदेखील तोच प्रश्न होता; आजही तोच अस्तित्वात आहे. अकबर आणि औरंगजेब यांच्यातील फरक हाच आहे. मुसलमान अकबराच्या मागे लागले असते तर मुसलमानांचा धर्म राहिलाच नसता, ते नावाचे मुसलमान राहिले असते. औरंगजेबामुळे धर्मही राहिला, मुसलमानदेखील राहिले! हा झगडा चालूच आहे, आणि चालूच राहणार!"

त्यांनी विचारले, "आणखी विचारायचे आहे?"

मी 'नाही' म्हटले. त्यांनी दिलेल्या उत्तरानंतर काही विचारण्यासारखे उरलेच नव्हते.

पहिले मौलाना मला स्टेशनपर्यंत पोचवायला आले. मला मीरतला जायचे होते. गाडी आली, तेव्हा मौलाना म्हणाले, ''पुन्हा या. एक-दोन दिवस राहा इथे. तुमचेच घर आहे.'' मी ''जरूर येईन'' असे हसून म्हणालो खरा; परंतु आपण काही इथे पुन्हा येणार नाही, आपल्याला यावेसे वाटणार नाही, हे मनात आले. गाडीत बसलो तेव्हा, येथील गुदमरलेल्या वातावरणातून सुटका झाली म्हणून हायसे वाटले. त्याचबरोबर जे ऐकले आणि पाहिले, त्यामुळे फार उदास झालो! माझ्या विचारचक्राची गतीच थांबली. मीरत येईपर्यंत असाच बधिरपणे बसून राहिलो!

अलिगढ
५ सप्टेंबर १९६७

हॉटेलात सामान टाकले आणि प्रथम किशनसिंगला शोधत गेलो. त्याचे पुस्तकाचे दुकान खूप मोठे आहे. खतिजाचा उल्लेख करताच त्याने मला अगत्याने बसवून घेतले. तिथे काही मुस्लिम विद्यार्थी होते. त्यांच्याशी माझी ओळख करून दिली. त्यातील एका विद्यार्थ्याचे नाव होते मुशीरूल हसन. तो महेबूबुल हसन या जामियामधील इतिहासाच्या प्राध्यापकाचा मुलगा. किशनसिंगने दुपारी पाच वाजता मला पुन्हा बोलावले. तो म्हणाला, ''हे बघा दलवाईसाहेब, आम्ही कम्युनिस्ट असलो, तरी आमच्या सरंजामदारी संस्कृतीचा वारसा विसरलो नाही. दुपारच्या वेळी येथील रीती-रिवाजाप्रमाणे आम्ही झोप काढतो. तुम्ही पाच वाजण्याच्या आधी येऊ नका.''

मुशीरूल हसन आज बराच उपयोगी पडला. त्याने अनेक प्राध्यापक-मंडळींची ओळख करून दिली. प्रा. बिलग्रामी हे किशनसिंगच्या पुस्तक दुकानाच्या वरच राहातात. त्यांनी घरीच नेले. अतिशय हलक्या आवाजात आणि अडखळत ते मला म्हणाले, ''या विद्यापीठात पुरोगामी, प्रतिगामी, जातीयवादी, सेक्युलरवादी असे सगळेच तुम्हाला आढळतील. परंतु इथे अधिक प्रभाव जातीयवाद्यांचाच आहे. पुन्हा गंमत अशी की, बिचारे शिया तेवढे जरा व्यापक दृष्टीने विचार करणारे आहेत. तुम्हाला इथे शियांखेरीज फारसे पुरोगामी विचारांचे लोक आढळणार नाहीत.''

प्रा. बिलग्रामी हे शिया असल्याचे मला मागाहून कळले.

श्री. आय. हसन हे प्राध्यापक इथे हिंदी आणि तत्त्वज्ञान शिकवतात. ते मला म्हणाले, ''मी तरी मुसलमानांविषयी निराशावादी बनलो आहे. आणि त्यांच्या या जातीयवादी प्रवृत्तीबद्दल जीनांना मोठ्या प्रमाणात जबाबदार धरावे लागेल. पाकिस्तान मिळाल्यावरदेखील हा मनुष्य बदलला काय? नाही!

माउंटबॅटननी हैदराबाद आणि काश्मीरबाबत एक तोडगा सुचवला. नेहरू-पटेलांनी तो मान्य केला, परंतु जीनांनी तो फेटाळून लावला. त्यांना सगळेच प्रदेश घशाखाली घालायचे होते! माझे नातेवाईक पाकिस्तानात आहेत. ते अधून-मधून इथे येत असतात. माझे इतर नातेवाईक अधून-मधून पाकिस्तानात जात असतात. त्यांच्यामुळे तिथे काय चालले आहे, हे मला कळते. तेथील नवी पिढी अधिक धर्मांध, अधिक जातीयवादी होत आहे. पाकिस्तानी राज्यकर्ते या तरुण पिढीला पद्धतशीरपणे तशी बनवत आहेत. हा झगडा मग लवकर मिटावा कसा?''

प्रा. निझामी आणि प्रा. जमाल ख्वाजा हे आणखी दोन प्राध्यापक भेटले. निझामींचे काही लिखाण मी वाचलेले आहे. त्यांचा शहा वलीउल्ला *(भारतातील पुनरुत्थानवादी मुस्लिम चळवळींचा जनक.)* वरील लेख गाजला होता. ते बरेच रिझर्व्हड वाटले. परंतु मजलिसे मशावरतच्या राजकारणावर त्यांनी टीका केली. ते म्हणाले, ''आता मुस्लिमांच्या वेगळ्या राजकीय संघटना असू नयेत, असे माझे मत आहे.''

श्री. जमाल ख्वाजांनी येण्याचा हेतू विचारला.

मी कल्पना देताच, त्यांनी गंभीर चेहरा केला. ते घराच्या छताकडे पाहत राहिले. ते तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक असल्याचे मला माहीत होते. त्यांच्याविषयी थोडेसे नानासाहेब गोऱ्यांच्या तोंडून ऐकले होते. नानासाहेब लोकसभेचे सभासद होते. श्री. ख्वाजा राज्यसभेचे नियुक्त सभासद होते आणि एकमेकांच्या शेजारी राहत होते.

श्री. ख्वाजा छताकडे पाहतच मला म्हणाले, ''मिस्टर दलवाई, मुसलमान समाजात मार्टिन ल्युथर का निर्माण होत नाही याचा मी विचार करतो आहे! प्रोटेस्टंट पंथासारखा पंथ निघाल्याखेरीज इस्लामचे आजचे रूप बदलू शकणार नाही!''

मागाहून मुशीरने मला सांगितले, ''जमाल ख्वाजांचे वडील आणि जवाहरलाल नेहरू यांचे फार निकटचे संबंध होते. नेहरू अलिगढला आले की, प्रथम त्यांच्या घरी जात. ख्वाजांच्या एका भावाचे नाव वडिलांनी म्हणूनच जवाहर ठेवले आहे, दुसऱ्या भावाचे नाव रवींद्र. ते रवींद्रनाथ ठाकूरांविषयीचा आदर म्हणून ठेवलेले!''

किशनसिंगची पत्नी संध्याकाळी भेटली. किशनसिंगने घरी नेले. पत्नीची ओळख करून दिली आणि तो पुन्हा दुकानात परतला. सौ. किशनसिंग म्हणाल्या, ''माझा एक लेख 'माधुरी' या हिंदी मासिकात प्रसिद्ध झाला होता. त्यावर मला मुसलमानांची शिवीगाळ करणारी असंख्य पत्रे आली. ती वाचून, यापुढे आपण काही करू शकणार नाही, याविषयी माझी खात्री पटली!'' मला

भेटलेली ही सारीच मंडळी अगतिक झाल्याप्रमाणे बोलत असल्याचे पाहून आश्चर्य वाटते. बहुधा अलिगढला अधिक सामर्थ्यवान असलेल्या जातीयवादी शक्तीशी मुकाबला करणे अशक्य होत असल्याचा परिणाम असावा!

सौ. किशनसिंगनीच माझी प्रा. महंमद हबीब यांच्याशी उद्याची वेळ ठरवून दिली. ते इतिहासाचे प्राध्यापक. सध्या नॅशनल प्रोफेसर आहेत. हिस्टरी काँग्रेसचे दोनदा तरी अध्यक्ष होते. नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीत उपराष्ट्रपतिपदाकरता विरोधी पक्षातर्फे उमेदवार होते. त्यांना भेटण्याची मला उत्सुकता होतीच.

ते बरेच थकलेले दिसले. संथपणे म्हणाले, ''तुम्ही उद्या सकाळी दहा वाजता या. मी तुम्हाला फक्त एक तास देईन. तुमचे प्रश्न तुम्ही तयार करून आणा. निष्कारण बाष्कळ बोलण्यात मी वेळ दवडणार नाही. आणि केवळ तीनच प्रश्न विचारा!''

६ सप्टेंबर १९६७

प्रा. हबीब वाटच बघत होते. ते व्हरांड्यांत खुर्चीवर बसले होते. दुसऱ्या रिकाम्या खुर्चीवर त्यांनी मला बसण्याची खूण केली. मग ते उठून आत गेले व हातात खूपसे चिरूट घेऊन बाहेर आले. नोकराने तेवढ्यात चहाचा ट्रे आणला. हबीब मला म्हणाले, ''या किटलीतील चहा संपेपर्यंत आपण बोलत राहू. चिरूट ओढता ना?'' त्यांनी चहा बनवला. मग म्हणाले, ''विचारा काय विचारायचे ते!''

मी तीन प्रश्न एका कागदावर लिहून घेऊन गेलो होतो. ते त्यांना वाचून दाखवले.

पहिला प्रश्न : अलिगढ विद्यापीठाने मुस्लिम समाजात आधुनिक धर्मनिरपेक्ष विचार आणण्यात कितपत हातभार लावला?

दुसरा प्रश्न : भारतातील हिंदू-मुस्लिम प्रश्नामागे भारतीय गतेतिहास कितपत कारणीभूत आहे?

आणि तिसरा प्रश्न : भारतीय मुसलमानांत सामाजिक सुधारणा होणे आवश्यक आहे, असे आपल्याला वाटते काय?

त्यांनी माझा कागद हातात घेऊन ते प्रश्न पुन्हा नीट वाचून घेतले आणि मग ते बोलू लागले,

''तुमच्या शेवटच्या प्रश्नाचे उत्तर आधी देतो- किंबहुना, मी शेवटाकडून आरंभ करणार आहे. सामाजिक सुधारणा झाल्या पाहिजेत ,असे मी नेहमीच मानीत आलो आहे. मुस्लिम सामाजिक कायदे बदलले पाहिजेत, असे माझे मत आहे.

''भारताव्यतिरिक्त इस्लामी जगताचा विचार केला तर, काही देशांत कायदे बदलले आहेत, परंतु तुर्कस्तान वगळता इतर देशांतील बदलांचे स्वरूप मर्यादित आहे. उदाहरणार्थ– बहुपत्नित्व मर्यादित करण्यात आले आहे. गुलामी नष्ट करण्यात आली आहे. याचाच अर्थ, सवलतींना अथवा कायद्यांना ज्या मर्यादा घालून दिलेल्या आहेत, त्या संकुचित करण्यात आल्या आहेत. परंतु शरियतच्या मर्यादांचा भंग करणारे क्रांतिकारक कायदे अद्याप त्यांनी बनवलेले नाहीत.

''आता तुमच्या प्रश्नाकडे वळतो. भारतीय (मुस्लिमांचा) कायदा आता कालबाह्य झाला आहे. त्याच्यात क्रांतिकारक बदल केले पाहिजेत.''

मी मधेच विचारले, ''वेगवेगळ्या जाती–धर्मांचे कायदे बदलण्यापेक्षा सर्वांसाठी एकच कायदा करावा, असे आपल्याला वाटते का?''

''बिलकुल हरकत नाही. कायदा बदलणे, ही बाब माझ्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

''मी आता तुमच्या दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळतो. भारतीय मुस्लिमांचा प्रश्न– ज्याला हिंदू–मुस्लिम प्रश्न म्हणतात– इतिहासातून निर्माण झालेला आहे, याला एका मर्यादेत अर्थ आहे. एक तर मुस्लिम राजवटींचा इतिहास हा आपला इतिहास असे मुसलमान मानतात; आणि तो परकी, आक्रमक विजेत्यांचा इतिहास आहे असे हिंदू मानतात. इतिहास संघर्षमय असला तरी त्या गतेतिहासात आता रममाण व्हायचे नाही, हे अजून आपल्याला शिकायचे आहे.

''मुसलमानांपुरते बोलायचे तर इतिहासाला भूगोलाची एक बाजू असते, हे त्यांनी कधी समजावूनच घेतले नाही. मुस्लिमांना भूगोलाची जाणीवच नसते. तुम्हाला याचे एक उदाहरण देतो. माझा नोकर मला १९४६च्या निवडणुकीत 'कुणाला मत देऊ?' असे विचारायला आला. कारण मी काँग्रेस पक्षातर्फे मध्यवर्ती कायदे मंडळाच्या निवडणुकीकरता उभा होतो. तेव्हा मतदारसंघ वेगळे आणि मर्यादित होते. निवडणुकीत माझा पराभव झाला आणि लीगवाला प्रचंड बहुमताने निवडून आला. पण ही बाब महत्त्वाची नाही. पुढे फाळणी झाल्यावर याच नोकराने मला विचारले, 'हबीबसाब, हमने वोट तो यहाँ दिया, लेकिन वो कराची में कैसा निकलके आया?'

''परंतु या प्रश्नाला धार्मिक बाजूदेखील आहे. इस्लाम आणि रोमन कॅथॉलिक धर्मात सुधारणा होणे मुश्किलीचे आहे. या धर्मांत आधुनिक प्रवाह फार दुबळे आहेत. रोमन कॅथॉलिक बहुसंख्य असलेला फ्रान्स आणि मुस्लिम बहुसंख्य असलेला तुर्कस्तान वगळले, तर इतर मुस्लिम आणि कॅथॉलिक देश जगातील मागासलेले प्रदेश म्हणूनच ओळखले जातात. या दोन धर्मगटांत आधुनिक विचार रुजणे आवश्यक आहे. मुसलमानांच्या दृष्टीने तर ते अतिशय आवश्यक आहे.

''आता मी तुमच्या पहिल्या प्रश्नाकडे वळतो. हा प्रश्न अलिगढविषयी आहे. माझे आयुष्य अलिगढला शिकवण्यात गेले. येथील वेगवेगळ्या राजकीय प्रवाहांशी माझा निकटचा संबंध आला. अलिगढला मुस्लिम लीगची चळवळ वळली. इथेच पाकिस्तानी विचाराने मूळ धरले. असे का झाले? असा प्रश्न तुमच्या मनात आहे. हा प्रश्न गेली अनेक वर्षे मलाही भेडसावीत आहे.

''अखेरीला अलिगढ विद्यापीठ कशाकरता निघाले? मुस्लिमांचा मागासलेपणा घालवणे, हे अलिगढ आंदोलनाचे प्रमुख उद्दिष्ट होय; परंतु अलिगढने हे उद्दिष्ट साध्य केले नाही. अलिगढ-आंदोलनाचे हे अपयश हाच पाकिस्तानच्या चळवळीचा पाया ठरला आहे. ज्या प्रकारचा सुशिक्षित-बुद्धिवादी वर्ग अलिगढने निर्माण करायला हवा होता, तसा ते विद्यापीठ करू शकले नाही. याचा परिणाम म्हणजेच अलिगढच्या सुशिक्षित वर्गानेच विभक्तवादी पाकिस्तानी चळवळीचे नेतृत्व केले. अलिगढच्या या अपयशाने मन खिन्न होते.''

ते बोलायचे थांबले. आधी एक तास दिला असूनही ते जवळजवळ दोन तास बोलत होते. मधेच एकदा मला म्हणाले,

''मुसलमानांना ऐतिहासिक सत्याची काहीच चाड नसते. एकदा मी काही सुशिक्षित मंडळींना सांगितले होते, एके काळी अरबी भाषेत दिव्याला शब्दच नव्हता. 'चिराग' हा शब्द पर्शियनमधून अरबी भाषेत आलेला आहे. याचे कारण, प्रेषिताच्या काळात मदिना शहरातील कोणत्याही घरात दिवा लावला जात नसे. कारण दिवा लावण्याची पद्धतच त्यांना माहीत नव्हती. परंतु, ही वस्तुस्थिती लक्षात न घेता, 'अरबी भाषा परिपूर्ण आहे,' असाच ही मंडळी माझ्याशी युक्तिवाद करीत होती. ज्या भाषेत दिव्याला शब्द नाही, ती भाषा परिपूर्ण कशी? प्रेषिताच्या वेळी मक्का आणि मदिना या दोन्ही शहरांत मिळून एकूण सत्तावीस साक्षर होते. यामुळे इस्लामच्या परंपरेत तोंडी पुराव्याला महत्त्व आहे. मुसलमान जोपर्यंत धर्म आणि त्याची प्रगती यांच्याकडे ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहत नाहीत, तोपर्यंत ते आहेत तसेच राहणार.''

पुढे ते मला म्हणाले,

''तुम्ही मला भेटायला आलात, म्हणून मी हे सारे बोललो. एरवी मी आता सार्वजनिक जीवनातून निवृत्त झालो आहे. विरोधी पक्षांनी उपराष्ट्रपतिपदाची निवडणूक लढविण्यासाठी गळ घातली, म्हणून मी उभा राहिलो. मी निवडणूक हरणार ,हे अपेक्षितच होते. परंतु मला एक मोठे समाधान आहे, मी तर माझ्या मताशी प्रतारणा केली नाही!''

ते उठून उभे राहिले. मुलाखत संपल्याची ही खूण होती. त्यांचा मी निरोप घेतला. माझा हात हातात घेऊन ते म्हणाले, ''मिस्टर दलवाई, तुम्हाला एकच

सांगायचे आहे- कधीही, कोणत्याही परिस्थितीत धैर्य सोडू नका! धैर्यच माणसाला अखेर त्याच्या उद्दिष्टाप्रत घेऊन जाते!''

संथ पावले टाकीत ते मागे वळले आणि घरात गेल्यानंतर दिसेनासे झाले. मी काही वेळ तिथेच घुटमळत उभा राहिलो. वाटले, परत जाऊन त्यांच्या पायांना स्पर्श करावा; परंतु तसाच अवघडल्यासारखा उभा राहिलो. काही वेळाने चालू लागलो.

(मौज : दिवाळी १९७३)

हमीद दलवाई यांची पुस्तके

१. **लाट** (१३ कथांचा संग्रह)
पहिली आवृत्ती १९६१ : साधना प्रकाशन, पुणे
चौथी आवृत्ती २०१६ : मौज प्रकाशन, मुंबई
पृष्ठे : ११०, किंमत : १२० रुपये

२. **जमीला जावद आणि इतर कथा** (१० कथांचा संग्रह)
पहिली आवृत्ती २०१६ : साधना प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे : १०८, किंमत : १०० रुपये

३. **इंधन** (कादंबरी), मौज प्रकाशन, मुंबई
पहिली आवृत्ती : १९६५, सातवी आवृत्ती : २०१३,
पृष्ठे : १५२, किंमत ८० रुपये
या पुस्तकाचा इंग्रजी अनुवाद दिलीप चित्रे यांनी Fuel या नावाने केला असून, ते पुस्तक 'नॅशनल बुक ट्रस्ट' ने प्रकाशिन केले आहे.

४. **राष्ट्रीय एकात्मता आणि भारतीय मुसलमान** : (लेखसंग्रह)
पहिली आवृत्ती : २००२, साधना प्रकाशन, पुणे
दुसरी आवृत्ती : २०१२, सुगावा प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे : २०८, किंमत : २०० रुपये

५. **इस्लामचे भारतीय चित्र** (शोधयात्रा)
पहिली आवृत्ती : १९८२, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
तिसरी आवृत्ती : २०१७, साधना प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे : ६८, किंमत : ५० रुपये

६. **भारतातील मुस्लिम राजकारण** (लेखसंग्रह)
अनुवाद : मिलिंद चंपानेरकर
पहिली आवृत्ती : २०१७, साधना प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे : १६०, किंमत : १५० रुपये
('मुस्लिम पॉलिटिक्स इन इंडिया' : शब्दांकन, संपादन व इंग्रजी अनुवाद दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे, या पुस्तकाचा हा मराठी अनुवाद आहे.)

७. **कानोसा : भारतातील मुस्लिम मनाचा**
पहिली आवृत्ती : २०१७, साधना प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे : ६४, किंमत : ५० रुपये

८. **अँग्री यंग सेक्युलॅरिस्ट : संकलन – मेहरुन्निसा दलवाई**
पहिली आवृत्ती : २०१७, साधना प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे : १३०, किंमत : १२५ रुपये

(वरील सर्व पुस्तके साधना मीडिया सेंटर, पुणे येथे उपलब्ध आहेत.
फोन : ०२०–२४४५९६३५)

हमीद दलवाई यांनी वय वर्ष २२ ते ३५ या काळात,
म्हणजे १९५४ ते ६७ या दशकात लिहिलेले पाच लेख
या पुस्तकात आहेत. म्हणजे हे सर्व लेखन
५० वर्षांपूर्वीचे आहे. मग आता हे लेखन का वाचायचे?
तर भारताच्या फाळणीनंतरच्या दोन दशकांतील
भारतीय मुस्लिम मानस दलवाईंना कसे दिसत होते,
हे समजून घेण्यासाठी!
त्यांना दिसले ते किती बरोबर वा चूक होते,
याची चर्चा-चिकित्सा करण्यासाठी!
आणि त्यानंतरच्या अर्धशतकात
ते मानस कसे व किती बदलले आहे,
याचे नव्याने आकलन करून घेण्यासाठी!

साधना प्रकाशन
किंमत : ५० रुपये
ISBN : 978-93-86273-17-8

